

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα
και η βιβλιοθήκη του

Λουκία Δρούλια

doi: [10.12681/er.9414](https://doi.org/10.12681/er.9414)

Copyright © 2016, Λουκία Δρούλια

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δρούλια Λ. (2016). Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του. *The Gleaner*, 11, 456–503.
<https://doi.org/10.12681/er.9414>

Ο ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ

Ἀνάμεσα στὰ παλαιὰ βιβλία ποὺ διασώζονται καὶ σήμερα ἀκόμα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων¹ συγκαταλέγονται καὶ πολλὰ ἀπ' ὅσα ἀνῆκαν ἄλλοτε στὸ λαυριώτη μοναχὸ Κύριλλο ἀπὸ τὴν Πάτρα (1741/1744 - 1828)². Μιὰ ἐνθύμηση χρονολογημένη 22 Αὐγούστου 1797 ποὺ περιλαμβάνεται στίς σελίδες 749 - 754 τοῦ Κώδικα τῆς Μονῆς³ καταγράφει ὅσα ἀντικείμενα καὶ βιβλία ἀφιέρωσε ὁ Κύριλλος στὴ μονὴ τῆς μετανοίας του ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ Βλαχία στὰ 1796. Ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τῆς προσφορᾶς του κι ἀπὸ ἄλλες πρόσθετες πληροφορίες, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Κύριλλος στὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς παραμονῆς του στὸ Βουκουρέστι συγκέντρωσε μιὰν ἀξιόλογη συλλογὴ ἀπὸ ἐντυπα καὶ χειρόγραφα βιβλία. Συλλογὴ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἔφεση του πρὸς τὴν παιδεία, τὴν ἐντονὴ του ἐπιθυμία νὰ καλλιεργήσει τὸν πνευματικὸ του κόσμο ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὰ εἰδικότερα ἐνδιαφέροντά του.

Οἱ γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὸν Κύριλλο, τὰ βιογραφικὰ του στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ τὴ διαμόρφωση καὶ τοποθέτησή του, βασίζονται κυρίως στὰ ἴδια του τὰ κείμενα. Πρόσφατα μάλιστα, σὲ δύο ἐργασίες⁴ ὅπου

1. Πβ. Ἀγία Λαύρα Καλαβρύτων Β'. *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς. I. Κατάλογος ἐντύπων (1502-1943)*, ἐπιμ. Δήμητρα Πικραμένου - Βάρφη, Ἀθήνα 1978, 240 σ. Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε., ἀρ. 22.

2. Ἡ χρονολογία θανάτου τοῦ Κυρίλλου, σύμφωνα μὲ νέα ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου τῆς I. Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων, τοποθετεῖται στὸν Ἰανουάριο 1828· βλ. Φάκ. Ε', ἀρ. 133/10 Ἀπριλίου 1828 καὶ 47/10 Ἰουλίου 1828, καὶ σὲ μικροταὶνία στὴ μικροταινιοθήκη τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ.

3. Πβ. Ἀγία Λαύρα Καλαβρύτων. Α' *Κείμενα ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς*, ἐπιμέλεια Κώστας Λάμπας, Ἀθήνα 1975, σ. κ', Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., ἀρ. 19 [στὸ ἐξῆς: *Κώδικας*, ἐπιμ. Κ. Λάμπας].

4. Πρόκειται γιὰ τὴν προαναφερόμενη ἐργασία τοῦ Κ. Λάμπας (βλ. ὑποσημ. 3), ὅπου ὑπάρχει ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία καὶ ἐπίσης γιὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἀστερίου Ἀργυρίου μὲ τίτλο *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*. Doctorat d'état soutenu devant l'Université des Sciences

τὸ διασωζόμενο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου γίνεται ἀντικείμενο νέας ἐπεξεργασίας καὶ μελέτης, ἡ προσωπικότητά τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ διαγράφεται ὅλο καὶ περισσότερο ξεκάθαρα. Αἶγα ἔγγραφα⁵ καὶ προπαντὸς ἡ ἰδιωτικὴ του βιβλιοθήκη ποὺ ἀπόκεινται στὴν Ἁγία Λαύρα ἔρχονται τώρα νὰ συμπληρώσουν τὴν εἰκόνα τοῦ προσώπου ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα φαίνεται νὰ παρουσιάζει ὀρισμένες ἀντιφάσεις. Ἡ διαδρομὴ, φυσικὰ ἐδῶ, γίνεται στὰ πλαίσια τῆς συντηρητικῆς ὀρθοδοξίας μέσα στὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ἀνατράφηκε ὁ Κύριλλος· ὅμως κάποια σημάδια, ἄλλοτε λιγότερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο φανερά, προδίδουν ἓνα πνεῦμα κάπως ἀνήσυχο, φιλοπερίεργο, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, ἀλλὰ ποὺ ἴσως, λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ποὺ συνάντησε, προτιμᾷ νὰ παρκαμεῖνι κάτω ἀπὸ ἓνα ἀσφαλὲς περίβλημα, τὸ στερεὸ σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Κύριλλος ἀγυμνωθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀλβανιτῶν καὶ μεγάλως κινδυνεύσας, ἀπέδρα τῆς μονῆς⁶ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀλβανικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῆς Λαύρας. Ἀμεση μέριμνά του φυσικὰ στάθηκε ἡ διάσωσή του. Ὡστόσο μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ ἐπιζήτησε νὰ διευρύνει τὸν πνευματικὸ του ὀρίζοντα. Σὲ σύντομο αὐτόγραφο βιογραφικὸ του σημείωμα ἐπι-

Humaines de Strasbourg, 1977, 2 τόμοι πολυγραφημένοι [στὸ ἐξῆς: Ἀργυρίου, *Les exégèses grecques*]. Στὸ κεφάλαιο X, τόμ. Β', σσ. 755-833, ὁ συγγραφέας ἐκθέτει διεξοδικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Κύριλλο καὶ τὴν Ἑρμηνεία του στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη. Γιὰ τὴν Ἑρμηνεία, βλ. Κ. Δουβουνιώτης, *Κυρίλλου Λαυριώτου ἀνέκδοτος ἐρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν*, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 6 (1931) σ. 36-53 καὶ τοῦ ἴδιου στὸ π. «Θεολογία», τόμ. 22, 24, 25, 26, 27.

5. Παράλληλα μὲ τὰ ἔγγραφα θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι στοιχεῖα γιὰ τὸν Κύριλλο ἀντλήσαμε καὶ ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφό του ποὺ ἀπόκειται σήμερα στὴ Ρουμανικὴ Ἀκαδημία (μικροταινία του ὑπάρχει στὴν μικροταινιοθήκη τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ)· πβ. Ν. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecesti*, τ. Β', Βουκουρέστι 1940, χφ. ἀρ. 1043. Τὸ χειρό-

γραφο ποὺ περιέχει κείμενα τοῦ Κυρίλλου ἀπευθυνόμενα στὴν μπανέσσα Ἄννα Δουδάσκου (Dudescu), ἐγκώμιο, στίχους πολιτικούς, ἐπιτάφιο λόγο, τρεῖς ὁρηνητικούς λόγους, ἡθοποιία, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς μελετητὲς μόνο γιὰ ὅτι ἀφορᾷ στίς χρονολογικὲς ἐνδείξεις ὅσες περιέχει καὶ τὶς ὁποῖες καταγράφει ὁ Ν. Camariano στὴν περιγραφή του. Ὡστόσο μιὰ προσεκτικότερη ἀνάγνωση τῶν κειμένων προσφέρει μερικὲς πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὰ βιογραφικὰ καὶ τὴν ὅλη ἀντιμετώπιση τοῦ Κυρίλλου στὰ χρόνια αὐτά. Ἐρευνές μας γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν στὸ Πατριαρχεῖο Ρουμανίας τὰ σημειώματα περὶ Κυρίλλου τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Τάκης Κωνσταντόπουλος, *Κύριλλος Ἱερομόναχος Π. Πατρῶν*, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά» 1962, σ. 315-316 δὲν ἐτελεσφόρησαν.

6. *Κώδικας*, ἐπιμ. Κ. Λάμπας, σ. 81.

σημαίνει τὰ γεγονότα ὅσα ἐπέδρασαν στή διαμόρφωσή του καὶ ταυτόχρονα διαγράφει τὴν πορεία τοῦ ἀκολουθήσε μετὰ τὴ φυγὴ του ἀπὸ τὴ μονή: «Πόλις ἑλληνὶς τὸ γάλα μοι δέδωκε, καὶ τὰ σπάργανα μετεξεδόσατο. Μονὴ ἱερὰ τὰ κοινὰ τῶν γραμμάτων ἐδίδαξε, καὶ τῇ ἱερωσύνῃ ἐτίμησεν. Αἰγαῖον πέλαγος ἄπαν πρὸς ἑαυτὸ περιήγησε, καὶ ἐπόπτην τῶν ἑαυτῷ πραγμάτων πεποίηκε. Ἀσία δὲ τούτοις προσδέξατο, καὶ τὴν αὐτῆς ἀρετὴν ἔθεασάμην. Πρὸς δὲ βασιλὶς τῶν πόλεων εἶδέν με καὶ τῶν λαμπροτάτων οἰκιῶν καὶ ἀγνιῶν θεωρὸν κατέστησεν. Ἐπὶ τούτοις δὲ πᾶσι καὶ μητροπόλιν τῶν οὐγκροβλάχων ἐνηγκαλίσσατο, καὶ τὴν ὀλίγην ταύτην παιδείαν ἐπέθηκε καὶ περιβάλετο»⁷.

Ἄν καὶ τὸ ἀρχικὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ ὀφείλεται σὲ γεγονότα ἔξω ἀπὸ τὴ δική του βούληση, ἡ περιήγησή του δὲν παίρνει τὴ μορφή μιᾶς ἄσκοπτης περιπλανήσεως. Ἀντίθετα μάλιστα. Καθὼς διατυπώνει στὸ βιογραφικὸ του σημείωμα, προβάλλει ἀνάγλυφα ἡ ἐνσυνείδητη καὶ προσεκτικὴ παρατήρηση τοῦ ταξιδιώτη, καὶ ἡ ἔρση τοῦ εἰδέναι τοῦ χαράζει οὐσιαστικὰ τὴν πορεία του. Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν τόπων μὲ ὅσα προσφέρουν στὸν ἐνδιαφερόμενο ἐπισκέπτη, «ἄπαν» τὸ Αἰγαῖο πέλαγος⁸, ἡ Ἀσία — ἀσφαλῶς ἡ Σμύρνη —, ἡ Πόλη⁹ καὶ τελικὰ τὸ Βουκουρέστι, συνιστοῦν θετικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Κυρίλλου. Ἄν ἡ πορεία του

7. Πβ. τὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἀρ. 1043, φ. 65β. Ἡ ἀναφορὰ στὶς μετακινήσεις του γίνεται ἀπὸ τὸν Κύριλλο γιὰ νὰ ἐξάρει τὰ προτερήματα τῆς Ἄννας Dudescu, γιὰτὶ, καθὼς γράφει, παρόλες τὶς πόλεις ποὺ γνώρισε «οὐδεμία τούτων ἔσχε τοιοῦτον φυτὸν εὐθαλέστατον, οὐδεμίαν ἑθεασάμην παραπλησίαν ἢ κρείττινα!».

8. Ἡ περιήγησις τοῦ Κυρίλλου σ' ὀλόκληρο τὸ Αἰγαῖο πέλαγος, ὅπως σημειώνει, δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ.

9. Ὁ Κύριλλος παρέμεινε γιὰ ἓνα χρόνον στὴν Κωνσταντινούπολη· τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε πρὶν πάνω, μεταγλωττισμένο ὅμως στὴ δημοτικὴ (χφ. 1043, φ. 148): «Πόλις ἑλληνικὴ ἔδωκεν εἰς ἐμένα τὸ γάλα, καὶ τὸ

παιδικὸν φόρεμα ἐνεδύσατο. Ἄγιον μοναστήριον ἐδίδαξεν ἐμένα τὰ κοινὰ γράμματα, καὶ μὲ τὴν ἱερωσύνῃ ἐτίμησεν. Αἰγαῖον πέλαγος ὅλον εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ περιηγητὴν μὲ ἔκαμεν καὶ ἡ Ἀσία μαζί μὲ αὐτὸ μὲ ἐδέχθη. Καὶ ἡ βασίλισσα ὅλον τῶν πόλεων τοῦ κόσμου ἡ Κωνσταντινούπολις θεωρὸν εἰς τὸν ἑαυτὸν τῆς μὲ ἀπεκατέστησε, καὶ χρόνον ἓνα μὲ ἐφιλοζήνησε· καὶ ἡ μητροπόλις τῶν οὐγκροβλάχων τέλος πάντων αὐτὴν τὴν ὀλίγην μάθησιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς ἐμένα τὸν ταπεινὸν ἐχαρίσατο». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως δηλώνεται καὶ στὴν περιγραφή τοῦ Ν. Camariano, τὰ κείμενά του ὁ Κύριλλος τὰ ξαναπαραθέτει στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου γραμμένα στὴ δημοτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἑγκώμιο σὲ στίχους πολιτικούς.

αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ λίγο - πολὺ συνηθισμένο δρομολόγιο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἃν ἡ κινητικότητα γενικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἔχει παρουσιάσει ἀξιόλογη ἄνοδο στὸν 18 αἰ., ἃν οἱ μεγάλες πόλεις προσελκύουν ὅσους ὠθοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνησυχία νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὰ περιορισμένα ὅρια τοῦ περιβάλλοντός τους, τοῦτο δὲν ἐκμηδενίζει, οὔτε κἂν μειώνει, τὴν ἀπόφασή ποὺ παίρνει κάθε ἐπιμέρους ἄτομο. Γιατὶ ἡ ἀπόφασή ἀπορρέει γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ διαφορετικὰ κίνητρα καὶ ἐξυπηρετεῖ ἄλλους σκοπούς, ἐκπληρώνει ἀνάγκες ποικίλες, πνευματικές, ὕλικές, ψυχικές.

Γιὰ τὸν Κύριλλο, ὅπως μᾶς τὸ παρουσιάζει ὁ ἴδιος, ἡ περιήγησή ἀποτέλεσε μιὰν ἀναζήτησή γιὰ πνευματικὴ βελτίωση καὶ καλλιέργεια ἑνὸς ἀνθρώπου, καθὼς γνωρίζουμε, βαρεῖα τραυματισμένου ψυχικὰ ἀπὸ τὶς ἰδιάζουσες ἱστορικές συνθῆκες τῆς στιγμῆς. Δὲ φεύγει ὡς προσκυνητής, οὔτε ἐντεταλμένος γιὰ «ζήτησι» χάρι τοῦ μοναστηριοῦ, ὅπως θὰ περιμέναμε ὕστερα ἀπὸ τὶς φοβερὲς λεηλασίες καὶ δηλώσεις: τουλάχιστον δὲ διαθέτουμε παρόμοια στοιχεῖα πρὸς τὸ παρόν. Φθάνοντας στὴ Βλαχία, εἶναι πλὴν 35 - 40 χρονῶν, μπαίνει οἰκοδιδασκαλὸς γιὰ ν' ἀνταπεξέλθει στὰ προβλήματα τοῦ βιοπορισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἐπιδίδεται στὴ μελέτῃ. Ἔχει συνείδηση ὅτι διαθέτει ἀνεπαρκὴ πνευματικὸ ὅπλισμὸ καὶ προσπαθεῖ ν' ἀποκτήσει στερεότερη καὶ βαθύτερη ἑλληνικὴ μάθησιν¹⁰. Ἀκόμα ἡ παραμονὴ του κοντὰ στὴ μπανέσσα Ἄννα Dudesu

10. Δηλαδή νὰ μάθῃ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Τοῦτο ἄλλωστε στάθηκε εὐρύτερα τὸ ἀντικείμενο τῆς παιδείας στὸ 18ο αἰώνα, πρὶν ἀκόμα ἐπικρατήσουν οἱ νεωτεριστικὲς τάσεις μὲ ἀποτέλεσμα νέας θεματικῆς ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμβάθυνση στὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῶν κλασικῶν κειμένων. Θυμίζω ἐδῶ ὅσα χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ ἀνώνυμος ἐπικριτὴς τοῦ ἔργου τοῦ Παν. Κοδρικᾶ, *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τοῦ 1819 (σ. 485) ὅταν ἀναφέρεται μὲ σεβασμὸ καὶ θαυμασμὸ στὸ πρόσωπο τοῦ ἄλλοτε δασκάλου τοῦ Λάμπρου Φωτιάδῃ: «... τοὺς συγγραφεῖς ἀνεγίνωσκε καθένα κατὰ τὴν τέχνην του... πλὴν ὅσον περὶ τῆς παιδείας καὶ παιδεύσεως τοῦ ἔθνους ἐφρονόυσε καὶ αὐτὸς τὸ πλεῖστον μέρος

τῆς ζωῆς του, ὅσα ὁ τότε αἰὼν ἐσυγχώρει, δηλαδή ἐθεωροῦσε καὶ αὐτὸς τὴν μάθησιν τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς ὡς κυρίαν παιδείαν· τὰ δὲ ἄλλα ἢ ὡς πᾶρεργα, ἢ ὡς ἀπλοῦν στολισμόν, ὅχι ὡς οὐσιωδῶς ἀναγκαῖα εἰς τὴν παιδευσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἔθνων». Ὁ Κύριλλος συνδεόταν φιλικὰ μὲ τὸν Λάμπρο Φωτιάδῃ, ὁ ὁποῖος συνέταξε δυὸ ἐπιγράμματα στὴν Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως (πβ. Ἱεζεκιὴλ Βελανιδιώτης, *Κύριλλος ὁ Λαυριώτης* «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», τ. 1 (1908), σ. 344-345, στοῦ ἴδιου, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, τ. Γ', Βόλος 1949, σ. 240 καὶ Ἀθανάσιος Πετρίδης, *Σημειώσεις συμπληρωματικαὶ εἰς τὰ περὶ Κυρίλλου τοῦ Λαυριώτου*, «Ἀθῆναιον», ἔτος 6, (1877), τχ. 8', σ. 256-257)· μποροῦμε

υπῆρξε πολὺ εὐεργετική γιὰ τὴ διαμόρφωσή του· ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος «ὀλίγον χρόνον μείνας τῇ σῇ περικλεεῖ ἐστὶα πλεῖστα μεμάθηκα πράγματα. Καὶ ἅπερ ἐν εἴκοσιν ἔτεσιν οὐκ ἐδιδάχθην μοναχοῖς κοσμικῶν πραγμάτων καὶ θορύβων κεχωρισμένοις, ἐν ἑναιαυτῷ καὶ μῆσιν ἑξ, τούτων ἀκριβῶς ἐπειράθην»¹¹. Ὁ θάνατος τῆς Ἄννας Dudesu, στὰ 1790, στάθηκε γιὰ τὸν Κύριλλο ἓνα βαρύτατο πλήγμα· «οὐκ ἦς σεβαστὴ διὰ τὸ τῆς μπανίας ἀξίωμα.... ἀλλὰ διὰ τὸ καθαρὸν καὶ ὀρθὸν σου πολιτεύμα»¹² γράφει, ἀναλογιζόμενος ὅτι στὸ πρόσωπό της δὲν ἔχανε μόνον ἓνα ἀξιόλογο ἄνθρωπο, ἀλλὰ κι ἓνα πολῦτιμο προστάτη.

Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Κύριλλος ξεκινᾷ τὸ μεγάλο του ἐγχείρημα: τὴν ἐρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη. Δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐπιλογή. Βιβλίο δυσσερμηνευτο, γεμάτο ἀπὸ συμβολισμούς, ποὺ θεωρήθηκε «μυστηριώδες καὶ ἐπικίνδυνον» καὶ ποὺ ἀντιμετωπίστηκε πάντοτε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία μὲ μεγάλη ἐπιφυλακτικότητά¹³, τὴν ὥρα στὸν φθίνοντα 18 αἰ. ἀποτελεῖ καὶ πάλι ἀντικείμενο μελέτης καὶ ὑπομνηματισμοῦ. Τὸ κείμενο τῆς Ἀποκαλύψεως λογίζεται χρήσιμο γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς κρίσιμες στιγμὲς ποὺ διανύει ἡ ὀρθοδοξία. Μέσα ἀπ' αὐτὸ ἀντλοῦνται τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ στηριχτοῦν οἱ θέσεις τῆς ἀπέναντι στὶς κατηγορίες τῶν «ἁθέων», νὰ καταπολεμηθοῦν οἱ δοξασίες τῶν ἑτεροδόξων καὶ τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ ἀκόμα νὰ διατυπωθοῦν προβλέψεις σχετικὰ μὲ τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ποικίλα

ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε, μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα, ὅτι στὸν Φωτιάδη ἀναφέρεται ὁ Κύριλλος ὅτι μαθήτευσε, ὅταν γράφει στὴν Ἑρμηνεία του «ὡν σχεδὸν τεσσαρακοντούτης εἰς διδασκάλου συμφοιτῶν...» πβ. Διοβουνιώτης, ΠΑΑ 6 (1931), σ. 110.

11. Πβ. χφ 1043, φ. 59^β Τόσος φαίνεται νὰ ἦταν ὁ θαυμασμός του γιὰ τὴν Ἄννα Dudesu ὥστε, συγκρίνοντας τὴν συμπεριφορά της μ' ἐκείνη τῶν ἡγουμένων στὰ μοναστήρια, φθάνει κάποια στιγμή νὰ ἐπικρίνει τὶς συνήθειές τους: «Κατὰ ἀλήθεια ὦ ὑψηλοτάτη εἰς τὴν πολιτείαν Ἄννα ἐσὺ πολὺ ὑπερέβης καὶ τοὺς καλογήρους τοὺς κοινοβιάτας ὅπου εἶναι εἰς τὸν καιρὸν μας· διὰτὶ οἱ ἡγούμενοι ὅπου εἶναι εἰς τὰ μοναστήρια, ἄλλην ἔχουν

τὴν τράπεζαν ἔμπροσθέν τους, καὶ ἄλλην εἰς τοὺς ὑποκειμένους αὐτῶν. διὰτὶ οἱ μὲν κατηγοούμενοι τρώγουσι καλλιτερον καὶ νοστιμώτερον φαγητόν, καὶ πίνουνσι κρασί ἄλλο· οἱ δὲ καλόγεροι αὐτῶν πολλὰς φορὰς καὶ ψωμί ξηρὸν τρώγουσι, καὶ τοῦτο ὅχι καθαρὸν ἀπὸ στάρι καὶ ἀντὶ διὰ κρασί γερόν καὶ ἄβλαβον πίνουνσιν οἱ τάλαινες κομμένον καὶ διεφθαρμένον καὶ μισόξυνον, ἀλλὰ ἐσὺ δὲν ἤθελες μήτε νὰ ἰδῇς εἰς τὴν τράπεζάν σου ἓνα τοιοῦτον, μήτε νὰ ἀκούσης παρόμοιον ἂν ἴσως ἤθελε σὲ παρακινήσει τινάς...» (φ. 120^β-121^α).

12. Πβ. χφ. 1043, φ. 63^α.

13. Παναγιώτης Ι. Μπρατσιώτης, *Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου*, Ἀθήνα 1950, σ. 43.

χρησμολογικά κείμενα, ή 'Αποκάλυψη τοῦ 'Ιωάννη, με τὸν ἔντονο μυστικιστικὸ-θρησκευτικὸ συμβολισμό ποὺ τὴν διαπνέει, τροφοδότησε σὲ μεγάλη ἔκταση τοὺς ὁραματισμοὺς καὶ τὶς προσδοκίες τοῦ Γένους γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ἀποκατάσταση. Προσδοκίες ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζονται, ὥστόσο ἐδῶ, νὰ πραγματοποιηθοῦν μὲ μιὰ ὁργανωμένη ἐπανάσταση. Ἡ προετοιμασία γίνεται στὰ πλαίσια μιᾶς ὑποταγμένης ἀναμονῆς· ἡ λύση θὰ προέλθει μὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση, μ' ἓνα θαῦμα¹⁴.

Τὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο· ἐντάσσεται στὴ δεύτερη φάση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κινήματος στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ὅπου ἀνήκουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα ἄλλων λογίων κληρικῶν: ὁ Πανταζῆς ὁ Λαρισχῆς (1788), ὁ 'Ιωάννης ὁ Αἰνιδιος (1791), ὁ Θεοδώρητος ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων (1793-1798) καὶ ὁ 'Ανώνυμος τοῦ 1817 κατακρίνονται μὲ τὴν ἐρμηνεία στὴν 'Αποκάλυψη, ἀκριβῶς στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ποὺ συμπίπτουν ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν περίοδο τῶν ρωσοτουρκικῶν πολέμων¹⁵. Ἡ ἐργασία τοῦ Κυρίλλου, μὲ τὶς πολυάπλεις ἀντιγραφές καὶ τὶς διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες, θὰ καλύψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑπόλοιπης ζωῆς του καὶ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὴ γνωριμία μας μὲ τὸ πρόσωπο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ.

Ὅμως ὁ Κύριλλος στὰ 1796 ἀποφασίζει νὰ ξαναγυρίσει στὴ μονὴ τῶν Καλαβρύτων. Δὲ ξέρουμε ποιὰ στάθηκε ἡ ἀρχικὴ του πρόθεση: νὰ ἐπισκεφθεῖ πρόσκαιρα τὸ μοναστήρι ἢ νὰ ἐγκατασταθεῖ πάλι στὸ γνῶριμο περιβάλλον τῶν νεανικῶν του χρόνων. Ἄν κρίνουμε γενικότερα, ἀπὸ τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον, τὴν ἀγάπη καὶ τὴ συνεχὴ μέριμνα ποὺ ἔδειχνε πάντοτε γιὰ τὸ μοναστήρι καί, εἰδικότερα ἀπὸ τὴν προσφορὰ τῆς βιβλιοθήκης ποὺ, καθὼς φαίνεται, ἔφερε μαζί του σ' ὅλη τὴ διάρκεια ἐνὸς πολύμηνου καὶ μακρινοῦ ταξιδιοῦ — περνᾷ ἀπὸ τὸ Βράσσοβο, τὸ Σιμπίνιο, τὴ Βιέννη, τὴν Τεργέστη, τὴ Βενετία¹⁶ — θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐπιθυμία του ἦταν μιὰ μονιμότερη ἐγκατάσταση στὴν Ἀγ.

14. Πβ. Eric J. Hobsbawm, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, μpp. Reginald Laars, Manchester University Press, 1963, σ. 74.

15. Βλ. 'Αστέριος Ἀργυρίου, ὁ.π., σ. 454 κ.εξ. καὶ τοῦ Ἰδίου, *Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου Ἐρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως* ὡς ἀπαρχὴ τοῦ ἐρμηνευ-

τικοῦ κινήματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1976, σ. 7 [ἀνὰτ. ἀπὸ «Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», τ. Γ'].

16. Κ. Δουβουινιώτης, π. «Θεολογία» 26 (1955), σσ. 543, 544 καὶ 27 (1956), σσ. 188, 366. Ὁ Κύριλλος παρέμεινε στὴ Βιέννη γιὰ ἓνα μῆνα.

Λαύρα. Πραγματικά, δὲν εἶναι φυσικὸ στὸ στάδιο αὐτὸ ποὺ βρισκόταν, ἀκριβῶς τότε ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ καταπιάνεται μὲ τὴν ἐρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη, νὰ ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὰ χρήσιμα βιβλία, ὅσα εἶχε συγκεντρώσει μὲ πολὺ μόχθο καὶ τοῦ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ θέματός του. Στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὅταν ἀναφέρεται στὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε στὴν ἐργασία του, τὴν ἔλλειψη ὑλικῶν μέσων, τὶς ἀδυναμίες καὶ τὴν ἀσθένεια τοῦ σώματος, τὴν περιορισμένη μὲρψωσή του ἀλλὰ καὶ τὴν περιφρονητικὴ στάση τῶν λογίων ἀπέναντί του, παραπονεῖται γιὰ τὴν ἔλλειψη βοηθημάτων, «χῆται βιβλίων περιστοιχούμενος», καὶ σημειώνει ὅτι ἐργάζεται ἀπὸ μνήμης, «ὅσα τοῖνον ἐκ παλαιᾶς μνήμης ἔσχον ὅπως οὖν τῇ διανοίᾳ βίβλους ἱστορικὰς ἐν νεότητι διεξελθὼν, ταῦτα καὶ τῇ γραφῇ ἐν πολιᾷ λευκότητι παραδοῦναι οὐκ ὤκνησα»¹⁷.

Ἡ παραμονὴ τοῦ Κυρίλλου στὸ μοναστήρι στάθηκε πολὺ σύντομη· μόλις ἓνα χρόνον¹⁸. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἀσχολήθηκε ἔντονα μὲ συγγραφικὴ ἐργασία, τὴ σύνταξη τῶν τριῶν κειμένων ποὺ διασώζονται στὸν Κώδικα τῆς Μονῆς¹⁹. Ὅσο ὅσο δὲ γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ ἀρχικὸ κίνητρο γιὰ τὴ μετάβασή του στὴ Λαύρα, εἴτε ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ πρόσκληση τῶν μοναχῶν, εἴτε ἀπὸ δική του πρωτοβουλία, ἴσως γιὰτὶ εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ προσφέρει μιὰ πρόσθετη ἐξυπηρέτηση στὸ μοναστήρι του. Πάντως ἡ εἰκόνα ἐδῶ παρουσιάζει κάποια ἀντίφαση: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἓνα μακρινὸ καὶ ἐπίπονο ταξίδι καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀποξένωσή του ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη καὶ χρηστικὴ βιβλιοθήκη του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιὰ σύντομη διαμονὴ στὸ μοναστήρι καὶ τέλος ἡ ἐπιστροφὴ σ' ἓνα περιβάλλον ὅπου εἶχε δυσκολίες γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ποὺ, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, δὲν τὸν ἀντιμετώπιζε μὲ φιλικὲς διαθέσεις. Οἱ ἰδεολογικὲς του θέσεις, οἱ ἐξεζητημένες καὶ καμμιὰ φορὰ λαθεμένες ἐρμηνεῖες, ἡ μέτρια κατάρτισή του προκαλοῦσαν συχνὰ ἐπικρίσεις καὶ διαβολὰς ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς. Ὁ ἴδιος στὸ κείμενο τῆς Ἑρμηνείας του παραπονεῖται ἀργότερα γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του: «... ὑπὸ πάντων τῶν λογάδων μισούμενος καὶ ὡς τεθνηκὼς καὶ ὄζων βαρέως κύων παρ'

17. Κ. Δουβουινιώτης, ΠΑΑ 6 (1931), σ. 39.

18. Τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου δὲν περιλαμβάνεται στὴν καταγραφή τῶν πατέρων τῆς μονῆς ποὺ περιέχεται στὸ «Κατάστιχον τῆς καταγραφῆς τοῦ τταυροπηγιακοῦ μοναστηρίου τῆς Κοι-

μήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης λαύρας...» χρονολογημένο στίς 16 Ὀκτωβρίου 1797 (Ἀρχεῖο Ι. Μ. Ἀγ. Λαύρας, Φάκ. Η', ἀρ. 1, φ. 7).

19. Πβ. Κώδικας, ἐπιμ. Κ. Λάππας.

αὐτοῖς λογιζόμενος καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἐν Βουκουρεστίῳ μικροῖς καὶ μεγάλοις ἄρχουσι διасυρόμενος ...»²⁰. Καὶ ὅμως ξαναπηγαίνει στοὺς Βουκουρέστι.

Βέβαια ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῇ δὲν εἶναι γενική. Ὑπάρχουν καὶ ὅσοι ἐκτιμοῦν τὸ ἥθος καὶ τὴ θεοσέβειά του, τὸν θέλουν γιὰ παράδειγμα στὰ παιδιὰ τους, τὸν συντρέχουν στὴν προσπάθειά του νὰ ἐνισχύσει τὸ μοναστήρι του²¹. Γιατὶ ὁ Κύριλλος, παράλληλα μὲ τὴ συγγραφικὴ καὶ διδασκαλικὴ του ἀπασχόληση, δὲν παύει σ' ὅλη του τὴ ζωὴ νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴ Λαύρα. Ἴσως ἐδῶ ἄλλωστε νὰ βρίσκεται καὶ ἡ ἀπάντηση στοὺς θέματα τῆς ἐπιστροφῆς του στὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας. Ἐχει συνειδητοποιήσει δηλαδὴ πόσο οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες γενικά, ἡ μεγάλη πόλη, εἰδικότερα, προσφέρει τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ὅποιες ἀνάγκες, πνευματικὲς, οἰκονομικὲς καὶ ἄλλες, τόσο οἱ δικές του ὅσο καὶ τοῦ μοναστηριοῦ, καὶ πόσο ἀποδοτικὴ εἶναι ἡ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

Δὲν ἔχουμε οὔτε ἐδῶ περίπτωση «ζητείας», φαινόμενο τόσο διδόμενο στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας· δὲ σώζεται καμμιὰ μαρτυρία σχετικὰ μὲ παρόμοια δραστηριότητα τοῦ Κυρίλλου. Μὲ τὴ συνεχὴ ὅμως παρουσία του στοὺς Βουκουρέστι ἡ συνδρομὴ του, ἰδιαίτερα στὸν οἰκονομικὸ τομέα, παίρνει ἕνα χαρακτήρα πρὸ μόνιμο, πρὸ διαρκή. Ἐτσι στὰ 1808 ὁ ἱεροδιάκονος Νεόφυτος ἀφήνει τὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα στὴν Ἀγ. Λαύρα μέσω τοῦ Κυρίλλου μὲ τὸν ὁποῖο ὑποσχέθηκε νὰ κατεβεῖ στὰ Καλάβρυτα²². Στὰ 1812 ὁ Γρηγόριος Γκίκας, στὸν οἶκο τοῦ ὁποίου μπαίνει δάσκαλος ὁ Κύριλλος, «ἀναθέτει» στοὺς ἴδιον μοναστήρι ὅσα ἱερὰ λείψανα κατέχει καὶ τὰ παραδίδει μὲ ὁμολογία του στὸν Κύριλλο²³. Σώζεται, ἐπίσης ἐγγράφο τοῦ 1814, ὅπου ἀφιερώνει ὁ Εὐκαρπίας Νεόφυτος τὰ πράγματά του στὴ Λαύρα²⁴. Ἀκόμα, στὰ 1815, ἡ Αἰκατερίνη Στιλμάκη προσφέρει στὴ μονὴ 250 γρόσια ποὺ ἐγχειρίζει στὸν Κύριλλο²⁵ καὶ στὰ 1827 ὁ ἱεροδιάκονος Ἀμβρόσιος ἀφήνει τὰ πράγματά του στὸν Κύριλλο²⁶. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς πράξεις εἶναι φανερὴ ἡ μεσολά-

20. Κ. Δουβουνιώτης, ΠΑΑ 6 (1931), σ. 39.

21. Πβ. ἐγγράφο τοῦ μπεϊζαδὲ Γρηγορίου Γκίκα (Ἀρχεῖο Ι. Μ. Ἀγ. Λαύρας, Φάκ. Ε', ἀρ. 122/11 Νοεμβρ. 1812)· τὸ ἐγγράφο ἔχει ἐκδοθεῖ στοῦ Χρ. Εὐαγγελιάτου, *Ἀγία Λαύρα, ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς, 961-1961*, Ἀθῆναι 1971, σ. 43-44.

22. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Ἀγ. Λαύρας, Φάκ. Ε', ἀρ. 119/9 Ὀκτ. 1808.

23. Φάκ. Ε', ἀρ. 122· πβ. ὕποσ. 21.

24. Φάκ. Ε', ἀρ. 123/1 Ἰουλίου 1814.

25. Φάκ. Ε', ἀρ. 124/2 Νοεμβρίου 1815.

26. Φάκ. Ε', ἀρ. 131/22 Ἰουνίου 1827.

βηση τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ· μὲ δική του ἀσφαλῶς προτροπή, ἄμεση ἢ ἔμμεση, θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀφιερώσεις. Ἐπίσης ὁλοφάνερη εἶναι, σ' ὅλα τὰ χρόνια, ἡ τακτικὴ ἐπικοινωνία τοῦ Κύριλλου μὲ τὸ μοναστήρι του. Ἡ μακρόχρονη διαβίωση στὸ Βουκουρέστι δὲν ἀλλοίωσε τὴν ἀρχικὴ του τοποθέτηση, δὲν τὸν ἀποξένωσε ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς μετανοίας του οὔτε τὸν ἀλλοτρίωσε ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ μοναχισμοῦ. Γιατὶ τὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ δὲ στάθηκε γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Κύριλλο ἓνα μέσο γιὰ νὰ διασφαλίσαι τὸν βιοπορισμό, ὅπως συνέβαινε συχνὰ στὰ χρόνια αὐτὰ σὲ περιπτώσεις νέων λογίων· ὥσως παρόμοιες σκέψεις νὰ εἶχαν κάνει οἱ γονεῖς του ὅταν μικρό, τὸν τοποθετοῦσαν στὴ μονὴ τοῦ Γηροκομείου στὴν Πάτρα. Ὁ Κύριλλος, ἀφιερωμένος ἐνσυνείδητα στὸ μοναχικὸ βίον, ἐπιδίδωκε νὰ τὸν συνδυάσει μὲ τὴν ἐφесή του πρὸς τὰ γράμματα.

Στὰ 1814 βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι ὁ προηγούμενος τῆς Λαύρας Ἱερόθεος καὶ καταγράφει ἀναλυτικὰ ὅσα ποσὰ χρηματικὰ «χρεωστοῦνται» στὸν Κύριλλο²⁷. Εἶναι ἡ χρονιά πού οἱ λαυριῶτες μοναχοὶ ἀποφασίζουν ν' ἀνοικοδομήσουν τὸ παλαιὸ μοναστήρι καὶ φροντίζουν νὰ συνάξουν ὅσα χρήματα μποροῦν²⁸. Δὲ γνωρίζουμε ἂν ἡ Καταγραφή τοῦ 1814 ἔγινε μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Πάντως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἱερόθεος καταγράφει τὰ ποσὰ πού χρεωστοῦνται στὸν Κύριλλο δείχνει μιὰ στενὴ οἰκονομικὴ συνάρτηση τοῦ τελευταίου μὲ τὸ μοναστήρι. Στὸ σημεῖο αὐτὸ προβάλλει ἓνα ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ Κυρίλλου. Διαχειρίζεται ἀποκλειστικὰ δικούς του πόρους, πού ἐνδεχομένως σκοπεύει ν' ἀφιερώσει κάποτε στὴ μονή, ἢ τοῦ ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ διαχείριση χρηματικῶν ποσῶν τοῦ μοναστηριοῦ; Δὲν ἔχουμε καμμιά ἐνδειξὴ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ὅμως παρατηροῦμε μιὰν ἐντονὴ δανειστικὴ κίνηση γύρω ἀπὸ τὰ ποσὰ πού περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ καὶ πού ἐπαυξάνονται συστηματικὰ καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια.

Ἀπὸ ἓναν κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμὸ βασισμένο σὲ ὀρισμένες σταθερὲς χρονολογίες, τὸ 1797, χρονιά πού βρίσκεται στὴ Λαύρα, τὸ 1814, ὅταν γίνεται καταγραφή τῶν χρεῶν πρὸς τὸ Κύριλλο στὸ Βουκου-

27. Φάκ. Ε', ἀρ. 3/1 Ἰουλίου 1814.

28. Φάκ. Η', ἀρ. 27. Τὸ κατάστιχο ἐπιγράφεται *Κατάλογος τῶν χρεῶν τῆς ἁγίας μονῆς ἡμῶν λαύρας* καὶ φέρει ἡμερομηνία 5 Φεβρ. 1836. Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιμανδρίτη Κυρίλλου δὲν περι-

λαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα ὧσων ἔδωσαν δανεικὰ στὴ μονή τὸ 1814. Ἀπέναντι ἀπὸ τὰ χρέη τοῦ 1814 σημειώνεται: «Ὅλ' αὐτὰ ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ παλαιοῦ μοναστηρίου γενομένην κατὰ τοὺς 1814».

ρέστι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του, προκύπτουν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις: α) ὕστερα ἀπὸ τὴ δεκαπενταετία τῆς πρώτης παραμονῆς του στὸ Βουκουρέστι ὁ Κύριλλος εἶναι σὲ θέση νὰ διαθέσει σχεδὸν τρεῖς χιλιάδες γρόσια γιὰ τὸ μοναστήρι, εἴτε ὡς δωρεὰ εἴτε ὡς δάνειο²⁹. β) στὴν ἐπόμενη δεκαπενταετία περίπου τὸ διαθέσιμο ποσό, δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖ γιὰ τὶς καθημερινὲς βιοτικές του ἀνάγκες, ἔχει πενταπλασιαστεῖ· συνολικὰ τὰ δάνεια ποὺ ἔχει κάνει ἀνέρχονται σ' ἓνα ποσὸ τῆς τάξεως τῶν 12.608 γροσίων³⁰ ἐνῶ γ) στὴν τρίτη δεκαπενταετία, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1814 ὡς τὸ 1828, χρονιὰ τοῦ θανάτου του, ὁ Κύριλλος ἔχει ὑπερδιπλασιάσει τὸ μικρὸ του κεφάλαιο· ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλία ὅσα κληροδοτεῖ στὸ μοναστήρι³¹, οἱ ὁμολογίαι ποὺ ἀφήνει ἐπίσης ἀντιπροσωπεύουν δάνεια ποὺ ἀνέρχονται σὲ 29.060 γρόσια³², ποσὸ ὅχι καὶ τόσο εὐκαταφρόνητο γιὰ ἓνα φτωχὸ καὶ ταλαιπωρημένο βιοπαλαιστή. Γιατὶ ὁ Κύριλλος, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, «ὅτε μὲν γραμματιστὴς γενόμενος, ὅτε δὲ διδάσκαλος εἰς ἑτερογλώσσους υἱοὺς ἀρχόντων ἀτάκτους λίαν καὶ κακοήθεις», ἐργαζόμενος «μισθοῦ μὲν ὀλίγου, κόπου δὲ πολλοῦ»³³ μόλις ἐξοικονομεῖ τὰ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐπιβιώσει, «παροικῶν ἐν οἰκίσκῳ ὑπογαίῳ καὶ ψυχρῷ»³⁴ — φυσικὰ ὅταν δὲν εἶναι οἰκοδιδάσκαλος — φθάνει τέλος νὰ δεχθεῖ τὴ θέση τοῦ ψάλτη³⁵ γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ βιοπο-

29. Τὸ ἄθροισμα προκύπτει ἀπὸ τὰ παρακάτω ποσά: 1130 γρόσια σήμερητὰ καὶ εἶδη, 925 γρόσια ἀξία προσφερομένων βιβλίων (πβ. Καταγραφὴ βιβλίων τοῦ 1797, ἐδῶ σσ. 478-81) καὶ 800 γρόσια, δανεικὰ τοῦ Κυρίλλου πρὸς τὴ μονή, πάλι στὰ 1797, «τοῦ μοναστηριακοῦ τους κύριλλου διδα: [σκάλου] πατρινοῦ γρ. 800» ὅπως σημειώνεται στὸ «Κατάστιχο» (βλ. ὑποσημ. 18) σχετικὰ μὲ τὰ χρέη τῆς μονῆς.

30. Βλ. ἔγγραφο τῆς ὑποσημ. 27. Ἡ τελικὴ ἄθροιση στὸ ἔγγραφο παρυσιάζει κάποιον λάθος: 11.808 ἀντὶ 12.608 γρ.

31. Ἐνας πρόχειρος ὑπολογισμὸς τῆς ἀξίας τῶν βιβλίων, μὲ βάση ὅσα ἐντυπα σώζονται ἀκόμα καὶ ἀναγράφουν μὲ χειρόγραφη σημείωση τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς τους, δίνει τὸ ποσὸ τῶν 640 περίπου γροσίων· πβ. σχολιασμὸ τῆς Καταγραφῆς Γ', τοὺς ἀρι-

θμοὺς 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35. Φυσικὰ ὁ ὑπολογισμὸς εἶναι πολὺ ἐλλειπτικὸς ἀφοῦ πολλὰ βιβλία ἔχουν χαθεῖ καὶ οὕτε ὅλα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀναγράφουν τὶς τιμὲς τους.

32. Πβ. Ἀρχεῖο Ι.Μ. Ἀγ. Λαύρας, φάκ. Ε', ἀρ. 117 καὶ 140. Φυσικὰ θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ὑποτίμηση τοῦ τουρκοῦ νομίσματος. Τὸ θέμα τῶν ἀγίων λειψάνων ποὺ ἀφιερώνονται στὴ μονὴ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Κυρίλλου θ' ἀναφερθεῖ ἀναλυτικότερα κατὰ τὴν παρυσίαση καὶ ἐκδοση τῶν ἐγγράφων ποὺ ἀφοροῦν στὴ δραστηριότητα τοῦ Κυρίλλου.

33. Κ. Δουβουνιώτης, «Θεολογία», 22 (1951), σ. 447₃.

34. Κ. Δουβουνιώτης, ΠΑΑ 6 (1931), σ. 37₄.

35. Ἀπὸ τὸ 1812 ὡς τὸ 1817· πβ. Κ. Δουβουνιώτης, ὁ.π., σ. 16₃.

ριστικά του προβλήματα. Πραγματικά ο Κύριλλος δὲν κατοίκησε μόνο σὲ σπίτια ἀρχόντων. Καθὼς διηγεῖται ὁ ἴδιος, ἀναγκάστηκε νὰ ζήσει ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους μὲ ποικίλη προέλευση καὶ ἐπαγγέλματα, γύφτους, μαγείρους ἀχθοφόρους, ἀρτοποιούς, ὅπου τὰ γαυγίσματα τῶν σκυλιῶν καὶ οἱ φωνές τῶν παιδιῶν δημιουργοῦσαν δυσμενεῖς συνθήκες γιὰ ἐργασία πνευματική³⁶.

Ὡστόσο οἱ περιγραφές τῆς πενίας του καὶ τὰ συνεχῆ παράπονά του — συμπεριφορὰ πού ἐκφράζει τὴ στάση τοῦ διδομένου ἀτόμου ἀπέναντι στὴν κοινωνία μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε στὸ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο — ἔρχονται σὲ κάποια ἀντίφαση μὲ τὴν πραγματικότητα: τὴ δυνατότητά του νὰ σχηματίσει ἓνα κάποιο χρηματικὸ κεφάλαιο καὶ ταυτόχρονα νὰ ἀποκτήσει μιὰν ἀξιόλογη συλλογὴ βιβλίων μὲ ὠραῖες καὶ συχνὰ πολυτελεῖς ἐκδόσεις. Ἀπ' ὅτι φαίνεται λοιπὸν οἱ μισθοὶ τῶν δασκάλων καὶ ἰδιαίτερα τῶν οἰκοδιδασκάλων δὲν βρίσκονται πάντοτε, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νὰ πιστεύεται, σὲ τόσο χαμηλὸ ἐπίπεδο³⁷ ἀφοῦ παρέχουν τὰ περιθώρια, μετὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν βιοποριστικῶν ἀναγκῶν, γιὰ προμήθεια βιβλίων καὶ συχνὰ γιὰ συσσώρευση χρήματος. Στὴν περίπτωση τῶν δασκάλων ἡ συσσώρευση δὲ γινόταν συνήθως μὲ γνώμονα τὴν ἀπλὴ ἀποταμίευση, τὴ γεωκτησία ἢ τὴ συμμετοχὴ σὲ ἐμπορικὲς ἢ ἄλλες ἐπιχειρήσεις· κατὰ κανόνα τὰ ποσὰ διαθέτονται γιὰ δανεισμὸ μὲ τόκο πρὸς ἄλλους ἰδιῶτες. Φυσικά, σκοπὸς τῶν «μισθωτῶν» αὐτῶν,

36. Βλ. Ἀργυρίου *Les exégèses grecques...*, τ. Β', σ. 757.

37. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἐθανόσιος Πάριος. Ἀνέκδοτα κείμενα, «Ὁ Ἑρανιστής» 5 (1967), σ. 61. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ὅσα συγκέντρωσε ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς οἱ ἐτήσιες ἀμοιβές τῶν δασκάλων κυμαίνονταν συνήθως ἀπὸ 600 ὠς 1200 γρόσια τὸ χρόνο, δηλ. μιὰ ἀντιστοιχία 2 - 4 γρόσια τὴν ἡμέρα. Γιὰ ἓναν δάσκαλο, πού ἐκεῖνα τὰ χρόνια συνήθως ἦταν ἱερομόναχος χωρὶς σοβαρές ἢ καὶ μὲ καθόλου οἰκογενειακὲς ἐπιβαρύνσεις, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν περιθώρια γιὰ ἀποταμίευση, ἰδιαίτερα ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ οἰκοδιδάσκαλο. Γιὰ τὰ ἡμερομίσθια γύρω στὰ 1795, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα πού εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ δώσει προφορικὰ ὁ

κ. Β. Κρεμμυδᾶς, ἔχουμε τὶς παρακάτω πληροφορίες: ἀγροτικὰ ἡμερομίσθια 20-45 παράδες· βιοτεχνικὰ - οἰκοδομικὰ, τεχνίτες: 30 παράδες· ἀρχιμάστορας: 60 παράδες (δηλ. 1½ γρόσι). Τὸ θέμα τῶν διδασκαλικῶν ἀποδοχῶν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας δὲν ἔχει ἀκόμα βρεῖ τὴν τελικὴ του ἀπάντηση. Τὰ στοιχεῖα, ὅσα ἔχουν ὡς σήμερα συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές πού ὀφείλονται σὲ ποικίλες αἰτίες: διακυμάνσεις τῶν νομισμάτων πού κυκλοφοροῦν, διαφορὲς χώρου (πόλη - χωριό), ἐπίπεδο διδασκαλίας (κοινὰ γράμματα, ἀνώτερη βαθμίδα ἐκπαίδευσως, οἰκοδιδασκαλία, ἀκαδημία) κ.λ.π.

στήν προτραπεζική αὐτὴ περίοδο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἦταν ν' αὐξήσουν τὰ ἐτήσια εἰσοδήματά τους ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ γεράματά τους καί, σὲ μερικές περιπτώσεις, νὰ τυπώσουν τὰ συγγράμματά τους³⁸.

Ἡ ἐπαναλαμβανόμενη μεμψιμοιρία τοῦ Κυρίλλου ἴσως δὲν ὀφείλεται λοιπὸν στὴν ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων, ὅσο στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν τοῦ προσφέρεται ἡ ἀπαιτούμενη ἄνεση γιὰ νὰ ἀφιερθεῖ ὀλοκληρωτικὰ καὶ ἀπερίσπαστα στὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει τάξει ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του³⁹. Παράλληλα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς μέριμνάς του γιὰ τὴ μονὴ τῆς μετάνοιάς του, φαίνεται ὅτι προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ διαφυλάξει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα χρήματα γιὰ νὰ τ' ἀφιερώσει στὴ Λαύρα σὰν φθάσει ὁ καιρὸς τῆς ὀριστικῆς του ἐπιστροφῆς. "Ὅτι παρόμοια πρόθεση, νὰ γυρίσει κάποτε στὰ Καλάβρυτα, εἶχε πάντα στὸ μυαλό του μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔγγραφα. Στὰ 1808, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁ Κύριλλος ἐτοιμάζεται νὰ κατεβεῖ στὴ Λαύρα συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Νεόφυτο· ὁ ἀναμενόμενος ἐρχομὸς του, ποὺ ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὰ «πολεμικὰ συμβάντα» ἀναφέρεται καὶ ἀργότερα σ' ἐπιστολὴ τοῦ ἱερομόναχου Μελέ-

38. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀναλαμβάνουν ὀρισμένοι λόγιοι-δάσκαλοι, ἰδιαίτερα στὰ χρόνια τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀποβλέπει κυρίως στὴν εὐρύτερη διάδοση τῶν κειμένων, τῆς παιδείας γενικά, καὶ ὅχι σὲ οἰκονομικὴ ἰδιοτέλεια· βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 28-33. Οἱ προσπάθειές τους ἀπέβλεπαν ἐπίσης στὴν ἐξοικονόμηση τοῦ χρόνου γιὰ μελέτη· «θέλων δὲ νὰ ἀνακουφίσω τοὺς μαθητὰς ἀπὸ τοὺς τῆς ἀντιγραφῆς κόπους», γράφει ὁ Κ.Μ. Κούμας σὲ Προκήρυξή του, στίς 30 Νοεμβρίου 1816, σχετικὰ μετὰ τὴν ἐκδοση τῶν συγγραμμάτων του «Ἐμπειρικὴ ψυχολογία» καὶ «Κρητὶς Φιλοσοφίας», «ἀπεφάσισα νὰ τὸ ἐκδώσω εἰς φῶς ἐκ διαλειμάτων». "Ἔτσι, σημειώνει στὴ συνέχεια, «θέλουν διδάσκεισθαι τοῦ λοιποῦ οἱ νέοι εἰς τὸ ἐναῦθα Γυμνάσιον ἀπηλλαγμένοι τῶν βαρέων κόπων τῆς ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐσφαλμένης ἀντιγραφῆς...»· βλ. «Ἐρ-

μῆς ὁ Λόγιος» 1817, σ. 14.

39. Πβ. τὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κυρίλλου ποὺ παραθέτει ὁ Α. Ἀργυρίου, *ὁ.π.*, σ. 758-760. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη καὶ δώδεκα λόγους σχετικούς μετὰ τὴν Ἑρμηνεία ποὺ ἀκολουθοῦν στὸ χειρόγραφο (βλ. Δουβουινιώτης, ΠΑΑ, 6 (1931), σ. 40-43), τὰ ἐγκώμια καὶ τοὺς ἐπιτάφίους θρηνητικούς λόγους κ.ἄ. στὴν "Αννα Dudesu (βλ. ἐδῶ ὑποσημ. 5) ἀναγράφονται ἀκόμα στὸν κατάλογο μία «Ἐπιτομή τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας», ποὺ φαίνεται ὅτι κάηκε, μαζὶ μετὰ τὴν Ἐπιστολὴς τοῦ Κυρίλλου καὶ τὴν «Ἀνασκευή» του στὸ ἔργο τοῦ Νεόφυτου Δούκα «Σωκρατικὸς Αἰσχύνης», στὴν πυρκαγιὰ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Στὸν κατάλογο τῶν κυριλλικῶν ἔργων θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ τρία κείμενα ποὺ περιλαμβάνονται στὸν Κώδικα τῆς Μονῆς· πβ. *Κώδικας*, ἐπιμ. Κ. Λάμπας.

τιου⁴⁰, ἐνῶ στὰ 1827 ὁ Κύριλλος δέχεται νὰ γίνῃ ἡγούμενος στὴ μονὴ Βιάρουσι μὲ τὸν ὅρο ὅμως «ὅταν εὐδοκήσῃ ἡ ὑπερτάτῃ πρόνοια διὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν μετάνοιάν του ἁγίαν λαύρα νὰ μὴν ἔχῃ μηδὲν ἐμπόδιον ἀπὸ τὸ Μοναστήριον Βιάρουσι....»⁴¹.

Ἡ διαφύλαξη καὶ παραλαβὴ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ Κυρίλλου ἀπασχόλησε γιὰ ἄρκετὸ διάστημα ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του τοὺς μοναχοὺς τῆς Λαύρας. Στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειάς τους ν' ἀνασυγκροτήσουν καὶ ν' ἀνακαινίσουν τὸ μοναστήρι «τὸ ὁποῖον κατέκαυσαν οἱ κατάρκτοι Ἀραβες τοῦ Ἱμπραήμ», εἶχαν κιόλας στείλει ἕνα συγκοινοβιάτη τους «νὰ ἐπισκεφθεῖ», νὰ φροντίζει δηλαδή, «τὸν διδάσκαλον μέχρι τῆς τελευταίας ὥρας τοῦ θανάτου του», μὲ τὴν ἐντολὴ «νὰ πασχίσῃ μ' ὅλους τοὺς τρόπους τῆς ἀποστολικῆς (του) διαγωγῆς διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ μοναστηρίου»⁴². Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κυρίλλου γιὰ τὴ μονὴ ἦταν γνωστὸ ἀπὸ παλιά· ὥστόσο ἔπρεπε τώρα νὰ ἐξασφαλίσουν ὅτι τὰ ὑπάρχοντα τοῦ γέρο λαυριώτη μοναχοῦ θὰ κατέληγαν ὁπωσδήποτε στὴ Λαύρα. Ἐτσι, μόλις πληροφορήθηκα τὸ θάνατό του ζήτησαν ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους του νὰ τοὺς στείλουν ἕνα ἐπικυρωμένο ἀντίγραφο τῆς διαθήκης⁴³. λίγο ἀργότερα δύο ἐντεταλμένοι ἀντιπρόσωποί τους ξεκινοῦσαν γιὰ τὴ Βλαχία μὲ σκοπὸ νὰ παραλάβουν ὅ,τι ἄφησε ὁ Κύριλλος στὸ μοναστήρι του⁴⁴.

Εὐκόλα μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς, μέσα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔγγραφα, τὴν πορεία τῆς ἀποστολῆς μὲ ὅσα ἐμπόδια προέκυπταν κάθε φορὰ στὴ διαδρομῇ. Ὁ θάνατος τοῦ ἐνὸς ἀπεσταλμένου, τοῦ Αὐξέντιου, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἄρνηση τῶν δανειστῶν τοῦ Κυρίλλου νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρεῖά τους, ἡ μερικὴ διασκορπίση τῶν βιβλίων του ἀνάγκασαν τὸ δεύτερο μοναχό, τὸν Μελέτιο, νὰ παραμείνῃ πάνω ἀπὸ ἕνα χρόνον στὴ Βλαχία χωρὶς, καθὼς φαίνεται, νὰ ἐπιτύχει τὸ ἀναμενόμενο ἀποτέλεσμα. Τέλος, στὶς 25 Μαρτίου 1832, φεύγει μὲσω Γαλαζίου παίρνοντας μαζί του «τέσσερα σενδούκια καλαμπαλίκια μεταχειρισμένα»⁴⁵. Δὲ γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς περιέχουν· ἴσως λίγα βιβλία, ἱερὰ σκεύη, λείψανα ἁγίων, ἀφιερῶματα στὴ μονή, ὅσα τέλος πάντων μπόρεσε νὰ συναποκομίσει ἀπὸ τὶς δωρεὰς τοῦ Κυρίλλου, τοῦ Νεόφυτου Εὐκαρπίας ἢ καὶ ἀπὸ ἄλλους λαυριῶτες μοναχοὺς. Πάντως σὲ μιὰ

40. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Ἀγ. Λαύρας
Φάκ. Ε', ἀρ. 135/28 Ἰουλίου 1831.

41. Φάκ. Ε', ἀρ. 130/30 Σεπτ.
1827.

42. Φάκ. Ε', ἀρ. 47/10 Ἰουλίου
1828.

43. Αὐτόθι.

44. Φάκ. Ε', 136/23 Φεβρ. 1831
καὶ 141.

45. Φάκ. Ε', ἀρ. 115/25 Μαρτίου
1832.

σημείωση τοῦ 1836 σὲ κατάστιχο τοῦ σκευοφύλακα τῆς Ἀγ. Λαύρας Δανιὴλ καταγράφεται «τὸ κουτίον τοῦ Κυρίλλου» μὲ ὅσα λείψανα, σκεῦη καὶ ἄμφια περιεῖχε⁴⁶.

Ὡστόσο ἀργότερα, στὰ 1842, ἓνας κατάλογος μὲ ὁμολογίες τῆς Βλαχίας⁴⁷ ποὺ παραδίδεται στὸ μοναχὸ Ἀγαθᾶγγελο γιὰ «ἀνὰ τὰ εἰσ-πράξῃ» — ἀναφέρονται ἐκεῖ διαθήκες, κατάλογοι βιβλίων τοῦ Κυρίλλου κ.ἄ. — φανερώνει ὅτι οἱ λαυριῶτες μοναχοὶ συνεχίζουν τὶς ἐνέργειές τους γιὰ νὰ παραλάβουν ὅσα πράγματα εἶχαν δωρηθεῖ στὴ Λαύρα. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὸ Πέρα, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Κωδωνᾶ, μαζί μὲ ἄλλους μάρτυρες, πιστοποιεῖ ὅτι παρέλαβε τ' ἀναφερόμενα στὸν κα-τάλογο ἔγγραφα ποὺ βρέθηκαν «ἐντὸς τοῦ κιβωτίου τοῦ ἀποθανόντος...»⁴⁸ Ἡ περιπέτεια δὲν ἔχει ἀκόμα τελειώσει. Ὁ καιρὸς ὁμῶς περνᾷ, οἱ σύγχρονοι τοῦ Κυρίλλου ἄνθρωποι φεύγουν καὶ ἀσφαλῶς οἱ οἰκονομίες του, ὅσες συγκέντρωσε μὲ τόσο μόχθο, ἐξανεμίζονται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὡστόσο τὸ πέρασμα τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸ μοναστήρι ἄφησε βαθειὰ ἔχνη ποὺ σφράγισαν τὴν ἱστορία τῆς Λαύρας.

Ἰδιαίτερη σημασία παίρνει ἡ προσφορά τῶν βιβλίων του στὴ μονὴ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἡ γεωγραφικὴ τῆς διαμόρφωση δὲ διευκολύνει τὴν ἐπικοινωνία καὶ ποὺ οἱ πνευματικὲς τῆς ἐστίες, περιορισμένες σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ δυνατότητες, προσφέρουν ἀποκλειστικὰ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση, ἡ δημιουργία ἐνὸς νέου πυρῆνα παιδείας ἀποκτᾷ μεγαλύτερες διαστάσεις. Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ καθημερινὴ ζωὴ, ὕστερα ἀπὸ τὶς βίαιες ἀναταραχὲς ὅσες προκάλυψαν οἱ ἀλβανικὲς ἐπιδρομές, ξαναπαίρνει σιγὰ σιγὰ τὴν ὁμαλὴ τῆς ροῆς. Ἡ ἔφεση γιὰ παιδεία προβάλλει πάλι ἐπιτακτικῇ. Τὰ ποικίλα σχολεῖα τῶν κοι-νῶν γραμμάτων⁴⁹, ὅσα ξεφυτρώνουν στὰ διάφορα χωριά, ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν κατοίκων καὶ τὴ διαθεσιμότητα τῶν δασκάλων, δὲ φαίνεται νὰ ἱκανοποιοῦν τὴ ζήτησι. Ἐτσι στὰ 1796 ἰδρύε-ται τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο τοῦ Σοποτοῦ μὲ τὴν τακτικὴ του λειτουργία, προικοδοτημένο καθὼς ἦταν ἀπὸ τὸ κληροδότημα τοῦ πατρινοῦ ἐμπόρου Ἀθαν. Τσίπηρα, καὶ μὲ ὀργανωμένη βιβλιοθήκη θ' ἀκτινοβολήσῃ γιὰ πολλὰς δεκαετίες⁵⁰.

46. Φάκ. Η', ἀρ. 16/14 Ἰουνίου 1836.

47. Φάκ. Ε', ἀρ. 140.

48. Φάκ. Ε', ἀρ. 117.

49. Στὴν Κερπινὴ λειτουργεῖ στὰ 1786 ἓνα σχολεῖο τὸν ἐπόμενον χρόνο ξαναπαρουσιάζεται μιὰ ἐκπαιδευτικὴ

κίνηση στὸ σχολεῖο τῶν Καλαβρύτων ποὺ ἡ ἱδρυσὴ του μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 1760· βλ. Γρ. Βύαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 335-336.

50. Β. Χαλαμπίδης, *Ἡ Ἑλ-ληνικὴ Σχολὴ Σοποτοῦ - Καλαβρύτων*

Στὰ ἴδια ἀκριβῶς χρόνια ὁ Κύριλλος ἀφιερώνει στὸ μοναστήρι του, τὴν πατρίδα του γενικότερα, τὰ πολύτιμα βιβλία του. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, παρατηροῦμε ὅτι δὲν προορίζονται γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ μοναστηριοῦ οὔτε τὴν πρωτοβάθμια σχολικὴ ἐκπαίδευση, τὰ «κοινὰ γράμματα» ποὺ εἶχε ἄλλοτε διδάσκει ὁ Κύριλλος στὴ μονή. Φορεῖς μιᾶς εὐρύτερης παιδείας, ἀποτελοῦν ἓναν πυρήνα γιὰ πιὸ μεθοδικὲς σπουδές, περιορισμένες κάπως, φυσικά, μέσα στὰ ὅρια τῶν δικῶν του προσωπικῶν ἐνδιαφερόντων, ἀφοῦ αὐτὰ εἶχαν κληθεῖ νὰ ἐξυπηρετήσουν.

Ὁ Κύριλλος δὲν περιορίστηκε στὴν προσφορὰ τοῦ 1797. Ὅσα βιβλία συγκέντρωσε ὕστερα ἀπ' τὴν ἐπιστροφή του στὸ Βουκουρέστι τὰ ἀφιέρωσε καὶ πάλι στὴ Λαύρα μὲ τὴ διαθήκη του. Ἀλλὰ οὔτε τὸ κείμενο τῆς διαθήκης, οὔτε δύο κατὰλογοι βιβλίων ποὺ, καθὼς φαίνεται, εἶχε συντάξει ἔχουν ὡς σήμερα ἐντοπιστεῖ καὶ ἔτσι δὲ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ περιεχόμενο τῆς βιβλιοθήκης του. Ὡστόσο μποροῦμε μὲ βάση τὶς σωζόμενες καταγραφὲς βιβλίων, τὶς ἐνθυμήσεις, τὰ κτητορικὰ σημειώματα καὶ ἄλλες σχετικὲς μαρτυρίες νὰ τὴν ἀνασυστήσουμε κατὰ προσέγγιση. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν καταγραφή τοῦ 1797, ἀπαριθμήσεις βιβλίων περιέχονται ἐπίσης σὲ τρεῖς ἐνθυμήσεις· ἡ πρώτη βρίσκεται στὸ κυριλλικὸ ἀντίτυπο τῆς «Μέλισσας» τοῦ 1680⁵¹ καὶ φέρει στὴν ἀρχὴ τὴ σημείωση: «1782 κἀνὼ ἐνθύμηση τῶν βιβλίων μου» (52 τίτλοι). Οἱ δύο ἄλλες βρίσκονται στὸ κυριλλικὸ ἀντίτυπο τῆς «Γραμματικῆς τοῦ Νεοφύτου» (1768)⁵². Ἡ μία εἶναι χρονολογημένη «1782 Μαΐου 24» καὶ παραθέτει κοντὰ σὲ ἑνδεκα τίτλους ὀνόματα προσώπων στὴ γενική· πρόκειται προφανῶς γιὰ δανειστικὸ σημείωμα. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ τρίτη ἐνθύμηση ποὺ ἀναφέρει ἄλλα ὀκτὼ βιβλία καὶ ἀντίστοιχα ὀνόματα προσώπων⁵³.

Τὰ βιβλία τῆς ἐνθυμήσεως β' περιέχονται καὶ στὴν καταγραφή τῆς ἐνθυμήσεως α'. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ δύο σύγχρονες ἐνθυμήσεις, τοῦ 1782, ἀναφέρονται σὲ βιβλία ποὺ ἀνῆκαν στὸ ἴδιο πρόσωπο. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν καταγραφή ποὺ ἔγινε 15 χρόνια ἀργότερα. Γιατὶ λίγα μόνο βιβλία — περίπου δώδεκα — τῆς

καὶ ἀνέκδοτα τινὰ περὶ αὐτῆς ἔγγραφα, ΔΙΕΕΕ 16 (1962), σ. 168 κ.ἑξ.

51. Βλ. ἐδῶ Καταγραφή Α', ἀρ. 53 καὶ σχολιασμό.

52. Βλ. ἐδῶ Καταγραφή Α', ἀρ. 5 καὶ σχολιασμό.

53. Οἱ ἐνθυμήσεις β' καὶ γ' δημο-

σιεύονται καὶ σχολιάζονται, ἐδῶ, μετὰ τὶς Καταγραφὲς Α', Β', Γ'· βλ. σ. 491. Ἡ ἐνθύμηση β' ἔχει διαγραφεῖ μὲ δύο γραμμὲς χιαστές· ἴσως τοῦτο νὰ δηλώνει ὅτι ἔληξε ὁ δανεισμός καὶ ἐπιστράφηκαν τὰ βιβλία στὸν κάτοχό τους.

ἐνθυμήσεως α' ξαναβρίσκονται στὸν κατάλογο τοῦ 1797. Καὶ στίς λίγες αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ἀναγραφόμενες τιμὲς ἀγορᾶς δὲ συμπίπτουν πάντοτε⁵⁴. Παράλληλα τίθεται τὸ ἐρώτημα: ἦταν δυνατὸ ὁ Κύριλλος, σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα — μόλις δυὸ χρόνια ἦταν ποὺ εἶχε φθάσει στὸ Βουκουρέστι — νὰ εἶχε ἀποκτήσει τόσα βιβλία⁵⁵;

Τὰ στοιχεῖα ὅσα ἀναφέρθηκαν πρὶ πάντων ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσουν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις στὸ θέμα τῆς κυριότητος τῶν βιβλίων. Ὡστόσο, μιὰ νέα, ἀπὸ αὐτοψία, ἐξέταση τῆς ἐνθυμήσεως α' μᾶς ὁδήγησε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐνθύμηση αὐτή, γραμμένη μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μελάνι καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα μὲ τὸ ἴδιο χέρι — οἱ γραφὲς τῆς ἐποχῆς μοιάζουν πολὺ καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις δύσκολα ξεχωρίζουν — μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει γραφεῖ τὸ κτητορικὸ σημείωμα στὴ σελίδα 1: «ἐκ τῶν κυρίλλου ἱερομονάχου πατρίου πελοποννησίου ἐκ τῆς λαύρας μορέως», ἀνήκει πράγματι στὸν κτήτορα τοῦ ἀντιτύπου, τὸν Κύριλλο. Γίνεται λοιπὸν δεκτὸ ὡς πειστικὸ τεκμήριον τὸ στοιχεῖο τῆς μελάνης ποὺ καθορίζει καὶ τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς γραφῆς.

Ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἡ δημοσίευση τῶν καταγραφῶν μαζὶ μὲ τὸν λεπτομερειακὸ τους σχολιασμό. Ἐγινε προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν, ὅπου

54. Βλ. Καταγραφή Α', ἀρ. 1 σχολιασμό, ἐδῶ σ. 475.

55. Τὸ κυριλλικὸ ἀντίτυπο τῆς *Μέλισσας* φέρει, σβυσμένο ὅμως, κι ἄλλο κτητορικὸ σημείωμα: Ἐκ τῶν τοῦ νικηφόρου ρωμανίτου τοῦ Πατρίου. Τὸ ἴδιο κτητορικὸ σημείωμα ἀναγράφεται καὶ σ' ἄλλο βιβλίον τοῦ Κυρίλλου, τὴν *Ὁρθόδοξη Λιδασκαλία* τοῦ Μελετίου Πηγᾶ (πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 42), κι ἀκόμα στὸ χφ. ἀρ. 52 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (πβ. «Νέος Ἑλληνομνήμων» 3 (1906), σ. 114-5) ὅπου σημειώνεται: Ἐκ τῶν τοῦ Νικηφόρου Πατρίου τοῦ Ρωμανίτου. Δὲ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἔζησε ὁ Νικηφόρος Ρωμανίτης καὶ ποιά σχέση ἐνδεχομένως εἶχε μὲ τὸν Μανουὴλ Ρωμανίτη, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο — μεταγλώττιση συγγράμματος τοῦ Π. Σεργιέρου — περιέχει τὸ χφ. αὐτό. Ἄλλο χφ. μὲ μεταγλώττιση ἔργου τοῦ Π. Σεργιέρου ἀπὸ τὸν ἴδιο Μανουὴλ κατα-

γράφει ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς (*Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη*, τ. 4, 1899, φωτοτυπ. ἀνατύπωση: Βρυξέλλες 1963, σ. 391, ἀρ. 413) ὅπου σημειώνεται ὅτι: ἐτελειώθη 1753 Ἰουλίου 5. Στὸ ἴδιο χφ. θὰ ἀναφέρεται κι ὁ Α. Δημητρακόπουλος (*Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα*, Λειψία, 1871, σ. 101-2) σημειώνοντας ὅτι τὸ ὑπ' ἀρ. 525 χφ. τοῦ ἀγιοταφίτικου Μετοχίου μὲ τὴ μεταγλώττιση τοῦ ἔργου τοῦ Π. Σεργιέρου ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Ρωμανίτη φέρει στὸ τέλος σημείωμα: ἐτελειώθη 1753 Ἰουλίου 5 Παναγιωτάκης Ἐξακουστός. Ὁ Μανουὴλ Ρωμανίτης γεννήθηκε στὴν Κρήτη καὶ κατοίκησε στὴν Πάτμο (πβ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 287-288 καὶ 455). Δύο μεταφράσεις του τυπώθηκαν ἀπὸ τὸ Νικόλαο Γλυκὴ, στὴ Βενετία, στὰ 1742 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' ἀρ. 292).

είναι δυνατό, τὰ βιβλία καὶ νὰ δοθοῦν ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ κάθε ἀντίτυπο, εἴτε σώζεται ἀκόμα σήμερα, εἴτε ὄχι. Στὴ συνέχεια παρουσιάζεται μιὰ τρίτη καταγραφή· πρόκειται γιὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ τὰ κτητορικὰ τους σημειώματα εἶναι φανερό ὅτι ἀνῆκαν στὸν Κύριλλο, ἀλλὰ δὲν περιέχονται στὶς δύο χειρόγραφες καταγραφές, τὴν ἐνθύμηση α' (= καταγραφή Α') καὶ τὴν καταγραφή Β' (τοῦ 1797). Ἴσως μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία νὰ εἶχαν περιληφθεῖ στὴν καταγραφή Β', ἀλλὰ, ὅπως σημειώνεται στὴν περιγραφή τοῦ Κώδικα τῆς Μονῆς⁵⁶, ἔχει ἐκπέσει ἓνα φύλλο ποὺ περιεῖχε τὸ τελευταῖο τμήμα της. Στὸν ἴδιο κατὰλογο (Γ') ἔχουν συμπεριληφθεῖ κι ὅσα χειρόγραφα βιβλία ἀναφέρονται στοὺς καταλόγους χειρογράφων τῆς Ἀγ. Λαύρας ὅτι ὑπῆρξαν κτῆμα τοῦ Κυρίλλου⁵⁷. Καὶ τοῦτο, γιατί κι ὁ ἴδιος, συντάσσοντας τὸν κατὰλογο τῶν βιβλίων του, δὲν κατατάσσει χωριστὰ τὰ ἔντυπα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα. Ἀρκεῖται μόνο νὰ δηλώνει ποιά βιβλία εἶναι χειρόγραφα, σημειώνοντας κάθε φορά: «γραπτὴ» ἢ «χειρόγραπτα». Μιὰ προσπάθεια χωρισμοῦ ἄλλωστε θὰ τοῦ δημιουργοῦσε προβλήματα, ἀφοῦ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ τόμοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα δεμένα μαζί⁵⁸.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἔντυπο καὶ τὸ χειρόγραφο δὲ φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχολεῖ, ὅπως γενικὰ δὲν ἀπασχολοῦσε τοὺς συγχρόνους του. Κίνητρό τους ἦταν οὐσιαστικὰ τὸ ν' ἀποκτήσουν τὸ συγκεκριμένο κείμενο — εἴτε ἀγοράζοντάς το, εἴτε ἀντιγράφοντάς το οἱ ἴδιοι. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀντέγραφαν ἀκόμα κι ἔντυπα κείμενα. Οἱ ποικίλοι περιοριστικοὶ παράγοντες ὡς πρὸς τὴν κυκλοφορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου, ἢ παραγωγή βιβλίων συνήθως ἔξω ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο, οἱ δυσκολίες στὴ διάδοση καὶ τὸ ὑψηλὸ σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀγοραστικὴ δυνατότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, κόστος κ.ἄ. εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συνέχιση τῆς παραγωγῆς χειρογράφων παράλληλα μὲ τὴν κυκλοφορία τῶν ἐντύπων.

Περίπου δέκα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ περιέχονται στὴν Καταγραφή Β' (τοῦ 1797) εἶναι χειρόγραφα⁵⁹. Ὅπως φαίνεται ὅμως ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες, ἀπλές ἢ συστηματικότερες, καταγραφές χειρογράφων τῆς Ἀγ. Λαύρας, τὰ χειρόγραφα ποὺ προέρχοντα ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Κυρίλλου ἦταν πολὺ περισσότερα. Ὁ Ν. Βέης ἀναφερόμενος στοὺς «ὑπερτεσσαράκοντα» κώδικες ποὺ καταλογογράφησε γράφει ὅτι «μέγα μέρος ἐξ

56. Κώδικας, ἐπιμ. Κ. Λάππας, σ. κ'.

57. Βλ. Καταγραφή Γ', ἀρ. 36-46.

58. Βλ. Καταγραφή Β', ἀρ. 48.

59. Βλ. Καταγραφή Β' ἀρ. 33, 34, 35, 36, 41, 43, 44, 47, 48, 58. Στὸν ἀρ. 48 περιέχονται δύο χειρόγραφα δεμένα μαζί· πβ. σχολιασμὸ ἀρ. 48.

αὐτῶν περιστρέφεται περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὑπῆρξε κτῆμα ἐλλογίμου καὶ φιλοσοφικωτάτου Λαυριώτου ἱερομονάχου, τοῦ ἐκ Παλαιῶν Πατρῶν Κυρίλλου»⁶⁰. Παλαιότερα, στὰ 1898, συντάσσοντας τὸ Κτηματολόγιο τῆς Μονῆς, ὁ Χ. Ἡλιοπούλος⁶¹ σημειώνει σχετικὰ μετὰ τοὺς δωρητὲς τῶν χειρογράφων στὴ στήλη «Δωρηταί»: «ἡ Μονὴ μετὰ δωρεῶν ἁγ. Πατέρων, ἰδίᾳ τοῦ ἀειμνήστου Κυρίλλου», ἐνῶ ὁ Αἰνὸς Πολίτης ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι ἀπὸ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα δεκατέσσερα εἶχαν ἐνδείξεις πὼς ἀνήκαν ἄλλοτε στὸν Κύριλλο⁶². Πρόσφατη καταλογογράφηση τῶν κωδίκων τῆς Ἀγ. Λαύρας ποὺ περιλαμβάνει ἀπαριθμηση ὅσων διασώθηκαν ἀπὸ τὴν τελευταία καταστροφή τοῦ 1943⁶³, σύντομη καὶ περιληπτικὴ καθὼς εἶναι ἐξαιτίας τῆς μεγάλης φθορᾶς τοῦ ὕλικου, δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ταυτιστοῦν ἐπακριβῶς τὰ σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ Κυρίλλου. Ἔτσι, συνολικά, στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας γιὰ μιὰ ὅσο τὸ δυνατό πληρέστερη ἀπογραφὴ, ἔχουν ἐντοπιστεῖ πάνω ἀπὸ εἴκοσι χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα φυσικὰ περιλαμβάνονται καὶ ὅσα ἀπόκεινται σήμερα καὶ σὲ ἄλλες βιβλιοθήκες⁶⁴.

60. Ν. Βέης, *Ἐκθεσις παλαιογραφικῆς καὶ ἱστοριοφικῆς ἐκδρομῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Καλαβρύτων*, «Παναθήναια», ἔτος 5, τ. 9 (1904), σ. 239.

61. «Κτηματολόγιον τῆς Ἱ. Μονῆς τῆς Λαύρας. Ἡ καταγραφὴ, τακτοποιήσις, ταξινόμησις καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν μελέτη κλ. ἐγένοντο ὑπὸ Χ.Α. Ἡλιοπούλου 1898» (χρ. στὴ Μονὴ καὶ σὲ μικροταινία στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ε.Ι.Ε.). Ὁ Χ. Ἡλιοπούλος, *Παλαιὰ Χειρόγραφα*, «ἸΠνακοθήκη» τ. 14 (1911-1912), σ. 211 σημειώνει ὅτι εἶδε πενήντα περίπου κώδικες στὴν Ἀγ. Λαύρα· σὲ ὅφους ἀφηγηματικὸ δίνει λεπτομερειακὴς περιγραφὰς γιὰ ὀρισμένα, ὅσα θεωρεῖ πιὸ πολύτιμα ἢ ἐνδιαφέροντα.

62. Αἰνὸς Πολίτης, *Χειρόγραφα μοναστηριῶν Αἰγίου καὶ Καλαβρύτων*, «Ἑλληνικά» τ. 11 (1940), σ. 91-92, σὶ ἀρ. 5, 6, 8, 11, 12, [13], 14, 15, [17], 21, 22, 23, 24, 26, 27.

63. Παν. Γ. Νικολόπουλος, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Ἑρεστώσα κατὰ*

στασις, «Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, ΕΙΕ», τ. Β', Ἀθήνα 1970, σσ. 400-414. Στὶς σσ. 409-415 δημοσιεύεται ὁ «Κατάλογος τῶν πυρικαύστων χειρογράφων» ποὺ εἶχε συντάξει τὸ 1946 ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος· στὴ συνέχεια (σσ. 414-415) εὑρετηριάζονται χειρόγραφα ποὺ βρέθηκαν ἢ δωρήθηκαν μεταγενέστερα κ.ἄ. Στὸν κατάλογο προτάσσεται ἐξιστόρηση γιὰ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων καὶ τίς διαδοχικὰς καταγραφὰς τους ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἐπισκέφτηκαν κατὰ καιροὺς τὴ Μονή.

64. Τὰ γνωστὰ χειρόγραφα τοῦ Κυρίλλου ἀνέρχονται σὲ 22 (7 ἀπὸ τὴν Καταγραφὴ Β' τοῦ 1797 [ἀρ. 33, 34, 36, 41, 43, 47, 58] ποὺ ταυτίζονται μετὰ ἐκεῖνα τοῦ καταλόγου Πολίτη [ἀρ. 8, 22, 17, 21, 5, 26, 41], 4 τῆς Καταγραφῆς Β' ποὺ δὲν ταυτίζονται [ἀρ. 35, 44, 48α, 48β], 8 τοῦ καταλόγου Πολίτη [ἀρ. 6, 12, 13, 14, 15, 23, 24, 27] ποὺ περιλαμβάνονται στὴν Καταγραφὴ Γ' πβ. ἀντίστοιχα ἀρ. 36-43 καὶ 3 ἀπὸ ἄλλες πηγὰς [ἀρ. 44, 45, 46].

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ Α' [=Ἐνθύμηση α']

1782 κάνω ἐνθύμῃσιν τῶν βιβλίων μου

1 ἐν πρώτοις βαρῖνος	γρ.	26
2 σκληβέριος	γρ.	06
3 γεώριγιος λεξικόν	γρ.	12
4 4: τόμοι τῆς ἐγκυκλοπαιδείας	γρ.	07
5 γραμματική τοῦ νεοφύτου	γ.	10
		<hr/>
		61
6 γραμματική τοῦ δανιήλ	γρ.	3
7 τοῦ κατηφόρου	γρ.	11.10
8 τοῦ βησσαρίωνος	γ.	1.20
9 τοῦ γερασίου	γ.	1
10 τοῦ σουγδουρῆ	γ.	1
11 τοῦ λασκάρεως	γ.	1.20
12 τοῦ συγγέλου	γ.	1
13 μυθολογικὸν τῶν ἐλλήνων	γ.	1.20
14 ἀπανθίσματα	γ.	1
		<hr/>
		11.70
15 Τετραευαγγέλιον	γ.	02.20
16 Θεοφύλακτον	γ.	7
17 Χρυσάνθου κυριακῶν	γ.	1.10
18 μελέτιον ἐκκλησιακόν	γ.	9
19 ὀκτώηχον καὶ ψαλτήριον	γ.	2
20 δαμασκηνόν	γ.	2
21 οντολογίαν	γ.	2
22 ἑορτολόγιον	γ.	1
23 πατερικόν	γ.	1
		<hr/>
		19.30
24 ἀγιαματάριον	γ.	1
25 χρηστοθήθειαν	π.	20
26 ἀναστάσιον σιναῖτην	γ.	1.20
27 θηκαρῶν	π.	20
28 ἐξηγήσεις δύο τόμοι	γ.	2
29 παλαιὰ καὶ μὴ τὰ ἅπαντα	γ.	10
		<hr/>
		14.60

30	μπλιζούνι	γ.	1.20
31	διάλογοι λουκιανοῦ		15
32	δοσίθεος	γ.	9
33	βαρίνος ἔτερος		20
34	γεωγραφ[ία] μελετίου		6
35	καμπανίας;		1.13
36	ἱερὰν κατήχησιν		1.20
			<hr/>
			38.68

37	λογικὴ βλεμμύδου καὶ σουγδουρῇ	γ.	2
38	φυσικὴ τοῦ αὐτοῦ καὶ ἄλλων	γ.	2
39	τοῦ εὐγενίου	γ.	6
40	τοῦ δαμωδοῦ	γ.	1.20
41	φυσικὴ τοῦ Θεοτόκη	γ.	6
42	δημῆρος μετὰ τὴν ὁδύσσειαν	γ.	4
43	ἰσίοδος τὰ ἅπαντα	γ.	1.20
44	ἐπιστολάριον κορυδαλέως	γ.	1.20
45	γραμματικὴ γεωγραφίας	γ.	3
			<hr/>
			28.60

46	λογικὴ τοῦ ἀριστοτέλους	γρ.	2
47	λογικὴ τοῦ κορυδαλέως		3.20
48	ἐτυμολογικὸ μέγα	γρ.	7
49	βουένιος	γ.	8
50	μεταφυσικὰ τοῦ ἀριστοτέλους	γ.	3
51	ψαλτήριον ἀγαπίου	γ.	2
52	βλάχου λεξικὸν	γ.	2.10
53	μέλισσα	γ.	4
			<hr/>
			31.30

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ Α': ('Η ἀρίθμηση τῶν τίτλων εἶναι δική μου). 1. 'Ο Κύριλλος καταγράφει στὰ 1782 δύο ἀντίτυπα τοῦ Βαρίνου (πβ. καὶ ἀρ. 33)· δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ ἐντοπίσουμε σὲ ποιά ἔκδοση ἀνήκουν. Στὰ 1797 δωρίζει στὴ Μονὴ ἓνα Βαρίνο τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «καινούριον»· θὰ πρόκειται γιὰ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ 1779 (πβ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18 αἰ., ἀρ. 963). Θὰ εἴχαμε τὴν τάση νὰ ταυτίσουμε αὐτὸ τὸ τελευταῖο μ' ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀντίτυπα τῆς Καταγραφῆς Α'. 'Η διαφορὰ ὅμως στὶς ἀναγραφόμενες κάθε φορά τιμές ἀγορᾶς τοῦ λεξικοῦ (Καταγρ. Α', ἀρ. 1: γρ. 26, ἀρ. 33: γρ. 20, 20 καὶ

Καταγρ. Β', ἀρ. 2: γρ. 42) δὲ βοηθᾷ στὴν ταύτιση. Πρόκειται ἄραγε γιὰ τρίτο ἀντίτυπο τοῦ Κυρίλλου ἢ μήπως στὰ μεταγενέστερα χρόνια, σὲ περιπτώσεις ποὺ δὲν εἶναι σημειωμένες ἀπάνω στὸ ἴδιο τὸ βιβλίο οἱ τιμές, δὲν τίς θυμᾶται μὲ ἀκρίβεια; — 2. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Corn. Schrevelius, *Lexicon Manuale Graeco - Latinum et Latino - Graecum* ποὺ πρωτοεκδόθηκε στὸ Λέυδεν, στὰ 1670, καὶ κυκλοφόρησε εὐρύτατα στὴν Ἰταλία, Γαλλία καὶ Ἀγγλία· πβ. Brunet, V, 225, ὅπου ἀναφέρονται ἰταλικές ἐκδόσεις τοῦ 1715, 1752, 1769 καὶ 1806. — 3. *Λεξικὸν τετραγλωσσὸν... Γεωργίου Κωνσταντίνου*, Βενετία 1757 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 503). — 4. Ἡ *Ἑγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ εἰς τέσσαρας τόμους διηρημένη*, τοῦ Ἰωάννη Πατούσα ἐκδόθηκε πολλὰς φορὰς ἀπὸ τὸ 1710 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 64): σκόρπιοι τόμοι τῆς, ἀπὸ διάφορες ἐκδόσεις, σώζονται καὶ σήμερον στὴ Μονή, χωρὶς ὅμως κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ σώματα νὰ φέρει κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Κυρίλλου ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ταύτιση (πβ. *Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 69, 69α, 102, 135, 139, 187, 202, 244). — 5. Πβ. Legrand, *B.H.* 18 αἰ., ἀρ. 680/1768, καὶ *Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 16. Περιλαμβάνεται καὶ στὴν Καταγραφή Β', ἀρ. 54 ὅπου ἡ τιμὴ τοῦ βιβλίου εἶναι γρ. 12 καὶ ὄχι 10 ὅπως ἐδῶ. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημείωμα: *Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατριᾶν πελοποννησίου τοῦ ἐκ Λαύρας Μορέως διὰ ἀρχιερίων ιβ'.* — 6. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 999. Ἄλλες ἐκδόσεις τῆς Γραμματικῆς αὐτῆς κυκλοφόρησαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 1785. Πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 51. — 7. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 912. Πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 55. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ γιὰ τὴν πρόθυμη καὶ οὐσιαστικὴ βοήθειαν ποὺ μοῦ πρόσφερε γιὰ τίς βιβλιογραφικὰς ταυτίσεις. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Κατηφόρου σημειῶνω ἐνδεικτικὰ μόνον τὴν πλησιέστερη στὸ χρόνο τῆς Καταγραφῆς Α' ἐκδοσὴ, χωρὶς νὰ μπορῶ πάντα μὲ βεβαιότητα νὰ ταυτίσω τὴν ἀκριβὴ ἐκδοσὴ τῶν βιβλίων τοῦ Κυρίλλου, ἀφοῦ στὶς περισσότερες περιπτώσεις στὴν πρώτη καταγραφή δὲ σώζονται τ' ἀντίτυπά του. — 8. *Σταχνολογία τεχνολογική... παρὰ Βησσαρίωνος Μακροῦ*, Βενετία 1780, (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 1023). — 9. *Ἑρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον τῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ γραμματικῆς... παρὰ Γερασίμου Βυζαντίου*, Βενετία 1757 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 505 καὶ Καταγραφή Β', ἀρ. 48). — 10. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 1040/1781. — 11. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 952/1779 ἢ 1069/1782. Σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Φιλ. Ἡλιοῦ ἡ Γραμματικὴ τοῦ Κ. Λάσκαρη εἶχε 13 ἐκδόσεις στὸ 18ο αἰὼνα ὡς τὸ 1782. — 12. Μιχαὴλ Πρεσβυτέρου καὶ Συγγέλου..., *Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου Συντάξεως...* Τὸ κείμενον ἀνατύπωσε ὁ Γλυκὺς ἀπὸ χφ., γιατί, καθὼς σημειώνει στὸν πρόλογό του, ἡ παλιότερη ἐκδοσὴ εἶχε ἐξαντληθεῖ. Βρίσκεται συνεκδομένο μὲ τὴ Γραμματικὴ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 327), ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ χειρόγραφο. — 13. Ἰσὼς πρόκειται γιὰ τὴν *Ἱστορίαν περὶ τῶν μυθολογουμένων θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Βενετία 1757 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 506). — 14. Ἰσὼς πρόκειται γιὰ τὸ *Ἱερὸν ἀπάνθισμα περιέχον τέσσαρες καὶ ἐκατὸν ἱστορίας τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης*, Λειψία 1775 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 834). Ἄν πράγματι ταυτίζεται μ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ἡ θέση του στὴ καταγραφή θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ βρίσκεται στὴν ἐπόμενη ὁμάδα ὅπου καταχωρίζονται τὰ θρησκευτικὰ περιεχομένου βιβλία. — 15. Γιὰ ὀρισμένη κατηγορίαν βιβλίων δὲν ἔγινε προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν γιατί ἔχουν ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις, βλ. τὰ λειτουργικὰ ἀρ. 15,

19, 22, 23, 24, τὴν Ἱερὰ Κατήχηση, ἀρ. 36, τὸ Ψυχοσωτήριο ψαλτήριο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, ἀρ. 51, τὸ Θηκαρῶ ἀρ. 27, τὸ Γλυτζούνη ἀρ. 30.— 16. Ἰσως πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν Ἀπάντων τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Βενετία 1754-1763, 4 τόμοι (πβ. Brunet V, 800). Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἀρχείου τῆς I. M. Ἀγ. Λαύρας Καλαβρύτων, φάκ. Ε', ἀρ. 134 τῆς 20 Ἰουνίου 1831, ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ μακαρίτη Κυρίλλου, ὅσα τοῦ παραδόθηκαν, λείπουν σύμφωνα μὲ τὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Κυρίλλου οἱ 4 τόμοι τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, τοὺς ὁποίους εἶχε δανείσει ὁ κάτοχος τους στὸ μητροπολίτη Γρηγόριο (αἰχρὶν ἀναγνώσεως). Ὁ Μελέτιος ζητάει νὰ τοῦ ἐπιστραφοῦν γιὰ νὰ μὴ θεωρηθεῖ ὅτι ἐκεῖνος τὰ πούλησε ἢ τὰ ἀποξένωσε ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀγοράσει ἄλλα μὲ δικὰ του ἔξοδα. 17. Πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 885/1775 καὶ 920/1778 τοῦ Χρυσάνθου τοῦ Μοσχοπούλου ἢ 941/1778 τοῦ Χρυσάνθου Νοταρῶ.— 18. Ἰσως πρόκειται γιὰ χειρόγραφο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν οἱ 4 τόμοι τῆς ὁποίας τυπώθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1783 καὶ τὸ 1795.— 20. Σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Φιλ. Ἡλιού ὁ Θησαυρὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶχε 35 ἐκδόσεις πρὶν ἀπὸ τὸ 1782 (πβ. ἐνδεικτικὰ Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 833, 1009, 1047.— 21. Ἰσως πρόκειται γιὰ τὴν Ἀρμονία ὁριστικῆ τῶν ὄντων τοῦ Γερ. Βλάχου, (πβ. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., ἀρ. 443).— 25. Πβ. Legrand *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 739 ἢ ἀρ. 1005.— 26. Βιβλος ἡ καλουμένη Ὀδηγός... Ἀναστασίον Συναίτου, Βενετία 1777 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 876).— 32. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 97/1715. Πβ. Καταγραφή Β' ἀρ. 8 καὶ Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 71. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Μπαλουκτζόγλου λογοθέτου, 1777 Ἰουνίου 25 καὶ τοῦ Κυρίλλου: 1780 Ἰουλίου 15 ἡγόρασαν ἐγὼ ὁ παπακυρίλλος μοραΐτης παλιοπατριῆς τὸ παρὸν βιβλίον ἀπὸ τὸν παπὰ κὺρ λεόντιον, καὶ μὲ ἐγέλασε εἰς τὴν πληρωμὴν, καὶ εἶναι ἡ καρδιά μου εἰς αὐτὸν κοντὰ βεβαρμένη. Καὶ ἐδῶ ἡ τιμὴ ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου δὲ συμπίπτει ἀνάμεσα στὴν Καταγραφή Α' καὶ Β'.— 34. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 179/1728. Πβ. Καταγραφή Β' ἀρ. 20 καὶ Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 78. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου.— 35. Ἰσως πρόκειται γιὰ τὸ Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας ὑπὸ... ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Βενετία, Γλυκὺς 1780 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 1025).— 37. Ἰσως πρόκειται γιὰ χειρόγραφο καὶ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἀρ. 33 τῆς Καταγραφῆς Β'.— 39. Λογικὴ τοῦ Εὐγ. Βούλγαρη, Λειψία 1766 (πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 645).— 40. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 532/1759. Πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 32 καὶ Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 103.— 41. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 652/1766-1767. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 104. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τότε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 44. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 317/1744 ἢ 696/1768.— 45. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ. ἀρ. 546/1760. Πβ. Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 104. Τὸ ἀντίτυπο τῆς Γραμματικῆς γεωγραφικῆς τοῦ Γ. Φατζέα φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου τοῦ ἐκ λαύρας τοῦ Μορέως γρ. 4.— 48. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 1074/1782.— 49. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ. ἀρ. 683/1768 καὶ 1784. Πβ. Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας ἀρ. 115 καὶ 116. Ὁ α' τόμ. (Τὰ εὐρεθέντα) φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατρὸς πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας Μορέως· ὁ δ' ἀφελὼν μοι ἔστω ἀφωρισμένος παρὰ

θεοῦ καὶ ἀσυγχωρητος, καὶ ὁ γ': ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου Πατρέως πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας Μορέως· ὁ δ' ἀφελὼν μοι αὐτὸ ἔστω κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος. — 51. Τὸ Ψυχοσωτήριον Ψαλτήριον Δαβίδ... μεταγλωττισθὲν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός κυκλοφόρησε σὲ πολλές ἐκδόσεις στὸν 17 καὶ 18 αἰ., (πβ. ἐνδεικτικὰ Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 938/1778). 52. Γερασίου Βλάχου τοῦ Κρητός... Θησαυρὸς τετραγλωσσος (πβ. ἐνδεικτικὰ τῇ 2ῃ ἔκδ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 152/1723). — 53. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 554/1680. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας ἀρ. 43 καὶ Καταγραφή Β' ἀρ. 17. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ὅπου περιέχεται ἡ καταγραφή τῶν βιβλίων τοῦ Κυρίλλου, τοῦ 1782, φέρει κτητορικὸ σημείωμα: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς Λαύρας τῆς Πελοποννήσου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ Β'

1797 Ἀγόρυστον 22 ἐν τῇ ἀγίᾳ λαύρᾳ ἐνθύμησις ὅτι ἔδωκεν ὁ παπᾶς Κυρίλλος ἐλθὼν ἀπὸ Βλαχίαν εἰς τὸ μοναστήριον τῆς ἀγίας λαύρας ἐν πρώτοις ἔδωκεν γρ. μετρητὰ	γ.	1000
πετραχήλια τὸ ἓνα στόφα καὶ τὸ ἄλλο χρυσοῦν	γ.	100
μίαν ποδίαν ὅπου σκεπάζει τὸ ἄγιον ἐναγγέλιον εἰς τὴν ἀγίαν τράπεζαν	γ.	5
μίαν ζώνην ἀργυροῦν μαλαματισμένην	γ.	25
		<hr/> 1130

αὐτὸ εἶναι τὸ πρᾶγμα καὶ τὰ ἄσπρα ἀφιερώνει δὲ εἰς τὸ μοναστήρι ἀκόμη καὶ τὰ κάτωθεν βιβλία, ἐν πρώτοις, 113.

1 Σειρὰ τῶν πατέρων εἰς δύο τόμους μεγάλους	γρ.	35
2 Βαρίνος λεξικὸν καινούριον	γρ.	42
3 Σκάπολας λεξικὸν	γρ.	15
4 Σουίδας	γρ.	25
5 Σκριβάριος λεξικὸν	γρ.	6
		<hr/> 123

6 Διονυσίου τοῦ ἀρεοπαγίτου τὰ ἅπαντα μὲ τοὺς δύο σχολιαστὰς του μᾶξιμον τὸν ὁμολογητὴν καὶ γεώργιον τὸν παχυμέρην εἰς ἓνα τόμον μεγάλον καὶ δεμένον καλὰ....	γρ.	30
7 Οἰκουμενίου ἐξηγήσεις τῶν 14 ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καὶ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν Ἰακώβου, Πέτρου, Ἰωάννου καὶ Ἰούδα τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἀποστολικῶν πράξεων καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἀνδρέα καὶ ἄρῆθα εἰς ἓνα τόμον μεγάλον γραικολατίνα.....	γρ.	30

8	Δοσιθέου τόμος τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ μέγας	γρ.	15
9	Δοσιθέου ἕτερος τόμος χαρᾶς	γρ.	7
			205
10	Βασιλείου τοῦ μεγάλου τόμος εἰς μέγας γραικολατίνα ἐξήγησις εἰς τὴν ἑξαήμερον, εἰς τοὺς ψαλμούς, εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐα μὲ τὰ ἀντιδόητικὰ κατὰ τοῦ δυσεβοῦς Ἐδνομίου	γρ.	30
11	Ἄλλος τόμος τοῦ μεγάλου Βασιλείου περιέχων ἅπαντα τὰ ἀσκητικὰ εἰς παλαιὸν τύπον	γρ.	8
12	Χρυσάνθου τοῦ νοταρᾶ γεωγραφία	γρ.	7
13	Νεκταρίου Ἱεροσολύμων κατὰ Λατίνων	γρ.	5
			255
14	Ἀριστοτέλους τόμος εἰς περιέχων τὰ νικομάχεια, τὰ μεγάλα ἠθικά, τὰ εὐδήμεια, τὰ πολιτικά, τὰ οἰκονομικά, τὰ ἡθικὰ, τὰ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον τὸν μέγα ἡθικά, τὰ περὶ ποιητικῆς, τὰ περὶ προβλημάτων/τὰ Μεταφυσικά, τὰ περὶ ἀρετῶν, τὸ περὶ φυτῶν	γρ.	5
15	Ἐδνομίου τοῦ ζυγαβινοῦ πανοπλία δογματικῇ	γρ.	5
16	Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου τὰ Ἰουδαϊκὰ	γρ.	6
17	Μέλισσα	γρ.	10
18	Μελετίου συρίγγου κατὰ λουθηροκαλβίνων	γρ.	4
			285
19	Βησσαρίωνος ἐξήγησις εἰς τὴν ὀρθόδοξον ὁμολογίαν καὶ αὐτὴ ἡ ὀρθόδοξος ὁμολογία	γρ.	5
20	Μελετίου Ἀθηνῶν Γεωγραφία ἱστορικῇ	γρ.	10
21	Φιλοστράτου εἰκόνες	γρ.	4
22	Χρυσάνθου τοῦ νοταρᾶ συνταγμάτιον	γρ.	3
23	Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου τὸ περὶ πόλεων καὶ Πολυδεύκους τὸ ὀνομαστικὸν εἰς τόμον ἓνα βιβλίον ἀξιόλογον	γρ.	15
			323
24	Ἀθηναίου τοῦ δειπνοσοφιστοῦ εἰς τόμον ἓνα	γρ.	18
25	Πλουτάρχου τὰ συμποσιακὰ καὶ ἄλλα πολλὰ	γρ.	5
26	τοῦ αὐτοῦ μέρους τῶν παραλλήλων εἰς τόμον μικρόν	γρ.	3
27	Κλήμεντος τῶν στρωματέων εἰς ἓνα τόμον τὰ ἅπαντα	γρ.	20

28	Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ γρηγορίου ἱεροδία. γεωγραφία εἰς ἓνα τόμον	γρ.	4
29	Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου εἰς ἓνα τόμον μικρὸν	γρ.	5
			<hr/> 378
30	Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου διάλογοι 5 περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος. Βασιλείου τοῦ μεγάλου κατὰ Εὐνομίον λόγοι τέσσαρες. Ἀναστασίου καὶ Κυρίλλου ἔκθεσις σύντομος τῆς πίστεως ἡμῶν εἰς ἓνα τόμον μικρὸν	γρ.	3
31	Μετάφρασις Παϊανίου περιέχουσα ἱστορίαν συνοπτικὴν ἀπὸ ὁρόμου μέχρι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου. καὶ κατή- χησις τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Κυρίλλου ἱερὰ καὶ τὸ εἰσο- λόγιον ὅλα εἰς ἓνα τόμον μικρὸν	γρ.	5
32	λογικὴ καὶ ῥητορικὴ τοῦ δαμωδοῦ	γρ.	3
33	λογικαὶ δύο περιέχουσai καὶ ἄλλα ὑψηλὰ καὶ φιλοσοφικά νοήματα καὶ προβλήματα γραπτὰ δεμέναι καλὰ μὲ κόκ- κινο τομάρι.	γρ.	10
34	Ῥητορικὴ σύντομος ἀδήλου. ὥραπόλλωνος τὰ ἱερογλυ- φικά. τοῦ Σαλουστίου τὰ φυσικά. τοῦ ὁμήρου ὁ βίος, τοῦ Ἡρακλείτου τοῦ ποντικοῦ τὸ περὶ ἀλληγορίας. τοῦ φουο- νούτου τὸ περὶ Θεῶν. τοῦ Θεοφράστου οἱ χαρακτηῖρες. τοῦ παλαιφάτου περὶ ἀπίστων ἱστοριῶν βιβλία ὀκτὼ εἰς ἓνα τόμον μικρὸν γραπτὰ	γρ.	12
35	Σύνοψις τῶν πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους γραπτὴ πάνυ καλῶς	γρ.	10
			<hr/> 421
36	Ἱστορία φιλοσοφικὴ βιβ. 1 στοιχεῖα λογικῆς. βιβ. 1 στοιχεῖα ἠθικῆς φιλοσοφίας βιβ. 1 πάντα γραπτὰ εἰς ἓ- να τόμον	γρ.	13
37	Ῥητορικὴ σκούφον		1.20
38	Ἀληθείης εὐδαιμονία	γρ.	2
39	ὄργανον τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀριστοτέλους	γρ.	5
40	Διοσκορίδους τὸ περὶ βοτανῶν πασῶν	γρ.	9
			<hr/> 451.20
41	Γερασίου τοῦ Κρητὸς σχόλια εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τοῦ ἀριστοτέλους τὰ περὶ φυσικῆς χειρόγραπτα	γρ.	13
42	Μελετίου τοῦ πηγᾶ ὁρθόδοξος διδασκαλία	γρ.	2

43 Μεταφυσική τοῦ δαμωδοῦ γραπτὴ	γρ.	8
		<hr/> 474.20
44 Νικηφόρου τοῦ καλλίστου ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῶν 8 ἡχῶν. Μελετίου τοῦ Ἀθηνῶν τέχνη πῶς δεῖ ποιεῖν λόγους ἐκκλησιαστικούς. Ἀλεξίου τοῦ σπανοῦ γραμματικὴ ποιητικὴ εἰς ἓνα τόμον γραπτὴ	γρ.	10
45 Σεβαστοῦ τοῦ τραπεζουντίου δογματικὴ διδασκαλία	γρ.	3
46 Σειρὰ τῶν πατέρων εἰς τὸν δίκαιον Ἰὼβ	γρ.	4
47 Λογγίνου περὶ ὕψους λόγος γραπτὸν βιβλίον μικρὸν	γρ.	4
		<hr/> 495.20
48 Γερασίμου γραμματικὴ εἰς τὸ τέταρτον τοῦ γαζῆ βιβ. 1 θεωρήματα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιμήδους βιβ. 1 καὶ Θεοτόκη βιβ. 1	γρ.	8
49 Πολυαῖνον τὸ περὶ στρατηγημάτων - τόμος μικρὸς εἰς	γρ.	5
50 ἱστορία φυσικὴ μὲ εἰκονογραφίαν	γρ.	12
51 Δανιὴλ τοῦ Πατμίου γραμματικὴ	γρ.	2
52 Μανονῆλ τοῦ μωσχοπούλου γραμματικὴ τὸ περὶ σχεδῶν	γρ.	1.10
53 Ὁκταβιανοῦ καμετίνου γεωγραφία	γρ.	3
54 Γραμματικὴ τοῦ Νεοφύτου	γρ.	12
		<hr/> 538.30
55 Γραμματικὴ τοῦ γαζῆ, τοῦ ἀλεξάνδρου, τοῦ μιχαὴλ τοῦ συγγέλου. καὶ τοῦ κατηφόρου εἰς ἓναν τόμον	γρ.	5
56 Τρόπαιον ὀρθοδοξίας κατὰ ἀθέων	γρ.	4
57 Ἀνασκευὴ τῆς ἀθείας τοῦ Βολτέρου	γρ.	7
58 Προοίμιον εἰς τὴν ῥητορικὴν μέθοδον μὲ τὰ σχόλια τῆς. σχόλια εἰς τὰς στάσεις τοῦ ἐρμολογένους, καὶ ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ οὐρανοῦ. καὶ ἕτερα σχόλια εἰς τὰς στάσεις τοῦ ἐρμολογένους βιβ. 4 εἰς ἓνα τόμον γραπτὸν	γρ.	14
59 Ἰωάννου Αἰνδου ἐξηγήσεις εἰς τὸ ἄσμα τῶν ᾠμάτων	γρ.	3.20
60 μεταφυσικὴ		
		<hr/> 571.50
[χάσμα δύο σελίδων]		
	[Ἐκ μεταφορᾶς]	913
[61] Ἀτλας γεωγραφικὸς		8
		<hr/> 921
		4.10
		<hr/> 925.10

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ Β': (Ἡ ἀρίθμηση τίτλων μὲ παλαιότερο χέρι). 2. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 963/1779. Πρόκειται ἀσφαλῶς γι' αὐτὴν τὴν ἔκδοση τοῦ 1779, ἀφοῦ ὀνομάζει τὸ λεξικὸ «καινούριον». Στὸν Κατάλογο τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1798 περιέχεται ἡ ἔκδοση αὐτὴ μὲ τιμὴ 120 λίρες.— 3. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 27. Τὸ ἀντίτυπο φέρει τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ κυρίλλου ἱερομονάχου πατράϊον πελοποννησίου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας μωρέως τῆς ἐγγυὲς καλαβρυτών διὰ ἀργυρίων ε' καὶ ἡμισυ.— 4. Στὸν Κατάλογο τοῦ Γλυκῆ 1798, ἀναφέρονται δυὸ ἐκδόσεις τοῦ Σουίδα, ἡ μία τῆς Γενεύης, 2 τόμοι in-folio, πρὸς 100 λιρ. καὶ ὁ β' τόμος τῆς ἐκδόσεως τῆς Κολωνίας, 1619 πρὸς 20 λίρες.— 5. Πβ. *Καταγραφή Α'*, ἀρ. 2 καὶ σχολιασμό.— 6. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 32. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατρῴως πελοποννησίου καὶ ἐκ τῆς Λαύρας τοῦ Μωρέως.— 7. Πβ. Brunet, IV, 161. Θὰ πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση πού κυκλοφόρησε σ' ἓναν τόμο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Da Sabio στὴ Βερόνα στὰ 1532. Ὁ Γλυκῆς τὴν περιλαμβάνει στὸν Κατάλογό του τοῦ 1798 μὲ τίτλο: *Οἰκουμένιον καὶ Ἀρέθια Ἐξηγήσεις, τοῦ μὲν εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, εἰς τὰς Καθολικὰς καλουμένας Ἐπιστολάς, καὶ εἰς τὰς τοῦ Παύλου πάσας· τοῦ δὲ εἰς τὴν Ἰωάννου Ἀποκάλυψιν, ἐν Βερὸνῃ 1532. 70 λίρες*. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 37.— 8. Πβ. *Καταγραφή Α'* ἀρ. 32 καὶ σχολιασμό.— 9. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 37/1705. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 65. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πέλει τοῦ ἐκ λαύρας τῆς πελοποννήσου.— 10. Πβ. Brunet, I, 688 καὶ *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 9. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν ἱερομονάχων Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Κατάλογος τοῦ Γλυκῆ περιλαμβάνει ποικίλες παλαιᾶς ἐκδόσεις τοῦ Μ. Βασιλείου.— 11. Πβ. Brunet, I, 688, καὶ *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 74. Ἡ ἔκδοση αὕτῃ εἶναι τρίτομη· φαίνεται ὅτι ὁ Κύριλλος ἀγόρασε μόνο τὸν πρῶτον τόμο. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε ἐμοῦ τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πέλει τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου.— 12. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 107/1716. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 73. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου.— 13. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., Β' 568/1682. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 44. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: ἐγὼ δὲ ἡγόρασα τὸ παρὸν ἐν βουκουρεστίῳ Κύριλλος ἱερομόναχος ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου ἐκ γρ. 5.— 14. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 69/1710. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 68.— 15. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 105/1716. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 72.— 16. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., Β' 554/1680. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 43 καὶ *Καταγραφή Α'*, ἀρ. 53. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου.— 17. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., Β' 362/1690. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 56. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς Πελοποννήσου.— 18. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Γ' 684/1699. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 64. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς Λαύρας τῆς Πελοποννήσου. Πάνω στὸ ὄνομα Κύριλλος ἔχει γραφεῖ:

Χαρίτων.—20. Πβ. Καταγραφή Α', αρ. 34 καὶ σχολιασμό.—22. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 941/1778, ἔκδοση πού ἀποτελεῖ ἐπανέκδοση ἐκείνης τοῦ 1714, (Legrand Α' 101). Δὲν σώζεται τὸ ἀντίτυπο στὴν Ἀγ. Λαύρα.—23. Brunet, V, 530. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, αρ. 1 καὶ 2. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὰ σημειώματα: νῦν δὲ ἰωαννικίου ἱερομονάχου πέλυ τοῦ ἐξ ἰωαννίνων πρώην ὦν χρυσάνθου τοῦ ξενακίου, // νῦν δὲ ἡγοράσθη παρ' ἐμοῦ κυρίλλου ἱερομονάχου πατρώος πελοποννησίου. Στὸ φ. 2: καὶ τότε κτῆμα κυρίλλου ἱερομονάχου πατρώος πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας μορέως τῆς ἐγγυὸς καλαβρυτών ἡγοράσθη ἐν 1794 ἰαννουαρίου 3 ἐν βοκουρεστίω.—24. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, αρ. 8. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς Πελοποννήσου.—25. Ἴσως μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἀκέφαλο πού φέρει στὴν ἀρχὴ χειρόγραφο τίτλο: Πλουτάρχου Χαϊρονέως βίβλος περιέχουσα καὶ ἄλλα πλείστα ἐτι δὲ καὶ τὰ τοῦτον συμποσιακὰ λεγόμενα καὶ στὴ σελ. 667 πού ἐπιγράφεται: Ἐπιτομὴ τῆς συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου φέρει κτητορικὸ σημείωμα: Ἐκ τῶν τοῦ κυρίλλου καὶ μοναχοῦ πατρός πελοποννησίου τοῦ τῆς μονῆς ἁγίας λαύρας τῆς ἐγγυὸς καλαβρυτών. Πρόκειται γιὰ παλαιὰ ἔκδοση ὅπου ἡ θέση τῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἔχει μείνει κενὴ γιὰ νὰ ζωγραφιστοῦν τὰ στοιχεῖα.—27. Brunet II, 93. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας* αρ. 33. Τὸ ἀντίγραφο φέρει κτητορικὰ σημειώματα Λάμπρου Φωτιάδου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων κτῆμα [σβυσμένο]: Κυρίλλου ἱερομονάχου πατρώος πελοποννησίου καὶ ἐκ λαύρας τῆς αὐτῆς χερσονήσου/Sum Gilberti Vattij. Ὁ τυπογράφος Ἀντώνιος Τζάττα στὴν ἔκδοση τῆς Γεωγραφίας τοῦ Γ. Φατζέα παραθέτει κατάλογο ὧσων ἐλληνικῶν βιβλίων ἔχει τυπώσει. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγεται καὶ αὐτὸ μὲ τίτλο: Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, ἥτοι τοὺς Στρωματέων λόγους (πβ. Legrand, *B.H.* 18 αἰ., Α' 546).—28. Λαδᾶς - Χατζηδημός, Ἑλλην. Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθ. 1970, αρ. 5/1791. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, αρ. 159. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημείωμα: ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας πελοποννησίου.—29. Brunet III, 1266. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, αρ. 70. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὰ σημειώματα: ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου, καὶ σβυσμένο: ἐκ τῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀναστασίου τοῦ Πρατικάτορος ἀψ4β' μαῖον κθ'.—30. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, αρ. 26. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημείωμα: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου.—31. Πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 648/1766 γιὰ τὴν Κατήχηση τοῦ Κυρίλλου.—32. Πβ. Καταγραφή Α', αρ. 40 καὶ σχολιασμό. Τὸ σωζόμενο σήμερα ἀντίτυπο στὴ Μονὴ δὲν ἀνῆκε στὸν Κύριλλο· φέρει κτητορικὸ σημείωμα: ἐκ τῶν τοῦ Πατρός Χρυσόχῃ Μακρινιτζιώτῃ. Τὸ κυρίλλικὸ ἀντίτυπο τοῦ Δαμωδοῦ βρισκόταν στὰ 1877 στὴ βιβλιοθήκη Σ. Κρίνου, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος σ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ Ἀθήναιον (τ. 6, τχ. 8' [1877], σ. 258-259): «Ἀναγινώσκων τὰ περὶ Κυρίλλου Πατρώος» γράφει ὁ Κρίνος, «ἐν τῷ τελευταίῳ τεύχει τοῦ Ἀθηναίου, ἐνεθυμήθην ὅτι ἐν τῇ ἐμῇ βιβλιοθήκῃ ὑπάρχει βιβλίον, ὅπερ ἦν ἄλλοτε κτῆμα τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος Κυρίλλου· καὶ πράγματι εἰς τὴν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ μου ὑπάρχουσιν ἐπίτομον λογικὴν καὶ ρητορικὴν τέχνην τοῦ Βικεντίου Δαμωδοῦ ὑπάρχει γεγραμμένον τὸ ἐξῆς: Ἀ' Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου Πατρῶος Πελοποννησίου τοῦ ἐκ Λαύρας τῆς ἐγγυὸς Καλαβρυτών. Καὶ τότε ξὺν τοῖς ἄλλοις μαρτυρεῖ, φρονῶ, ὅτι ὅσα εὗρίσκονται ἐπι-

γεγραμμένα εις τὰ παλαιὰ βιβλία, ἤθελον χρησιμεύσει, ἂν συνελέγοντο, εἰς πληροφορίαν καὶ διάκρισιν τῶν μετὰ τὴν ἄλωσην λογίων. — 33. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν ἀριθμὸ 8 ἢ 23 τῆς καταγραφῆς Πολίτη, πβ. ὕποσημ. 62, ἐδῶ σ. 473. — 34. Πβ. ἀρ. 22 τῆς καταγραφῆς Πολίτη. — 37. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., Β' 566/1681. Τὸ ἀντίτυπο δὲν σώζεται στὴν Ἀγ. Λαύρα. — 38. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλην. Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795, Ἀθ. 1970, ἀρ. 4/1791. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 160. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς Πελοποννήσου. — 39. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 20. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὰ σημεῖωματα: ἐκ τῶν τοῦ μεγαλ. ἀναστασίου ἱατροῦ παριτικάτορος (;) [σβυσμένο καὶ ἀπὸ κάτω:] ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς πελοποννήσου. — 40. Ἴσως μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετὰ ἀκέφαλο βιβλίον ποὺ φέρει στὸ φ. 1 τὸν τίτλο: Διοσκουρίδου ἀναξαοβέως περὶ ὕλης ἱατρικῆς βιβλίον πρῶτον καὶ περιέχει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου: Ἐκ τῶν τοῦ ἱερομονάχου Κυρίλλου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐκ Πελοποννήσου. — 41. Πβ. ἀρ. 21 τῆς καταγραφῆς Πολίτη. — 42. Legrand, *B.H.* 18 αἰ., Β' 710/1769. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 119. Τὸ ἀντίτυπο φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ. — 43. Πβ. ἀρ. 5 τῆς καταγραφῆς Πολίτη. — 45. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 18-19/1703. — 46. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλην. Βιβλιογραφία, ὅ.π., ἀρ. 90/1792. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 62. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τὸ δὲ κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας ἐν πελοποννήσῳ. — 47. Πβ. ἀρ. 26 τῆς καταγραφῆς Πολίτη. — 48. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 505/1757. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 99 καὶ σ. [215], ὅπου περιγράφονται τὰ δύο συσταχωμένα χειρόγραφα ποὺ καταγράφει ὁ Κύριλλος: α) Βιβλίον ἐν ἐκ τῶν τοῦ ἀρχιερέως θεωρημάτων συνερανισθὲν οἷς καὶ ἄλλα τινὰ προσεκτήθη, 16+9 φφ. λευκά. β) (μετ' ἄλλο χέρι) Γεωγραφίας στοιχείων βιβλίον Α' Κεφ. Αον. Περὶ τῆς πρὸς κατάληψιν τῆς γεωγραφίας ἀναγκαίων τοῖς ἀγεωμετρήτοις εἰδήσεων, 222 σελίδες. Στὴ σ. 222 σημείωση τοῦ Κυρίλλου: ἐκ τοῦ μέρους τῆς ἀσίας πᾶσαν τὴν μικρὰν ἀσίαν. ἀπὸ δὲ τῆς μεγάλης τὸ βασίλειον τῆς μέκκας καὶ μηδῖνας [τῆς αἰγύπτου: σβυσμένο] τῆς παλαιστίνης, τῆς μεσοποταμίας. ἀπὸ τὸ μέρος τῆς λιβύης τὸ βασίλειον τῆς αἰγύπτου καὶ τῆς ἀφρικῆς. Σημείωση τοῦ Κυρίλλου στὸ παράφυλλο: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ/γερασίου γραμματικῇ εἰς τὸ τέταρτον τοῦ ραζῆ βιβ. 1/ ἐκ τῶν τοῦ ἀρχιερέως θεωρημάτων συνερανισθὲν β. 1/ γεωγραφία θεοτόκη γραπτὴ / β. 1. Στὸ φ. 2α: ἐκ τῶν τοῦ κυρίλλου ἱερομονάχου πατράϊον πελοποννησίου καὶ λανριότου 1780 ὁκτοβρίου 15. Πβ. Καταγραφὴ Α' ἀρ. 9. — 49. Brunet IV, 789. — 51. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 999/1780, 1158/1785 καὶ Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλ. Βιβλιογραφία 9/1791. Τὸ ἀντίτυπο δὲν σώζεται. Πβ. Καταγραφὴ Α' ἀρ. 46. — 52. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 795/1773. Τὸ ἀντίτυπο δὲν σώζεται. — 53. Πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 1193/1787, καὶ Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 106. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν ἔργων, δὲν πρόκειται γιὰ «γεωγραφίαν» ἀλλὰ γιὰ «γεωμετρίαν». Μᾶλλον πρόκειται γιὰ λάθος στὴν ἀντιγραφὴ καὶ ὅχι γιὰ λαθόνον κείμενο τοῦ Ο. Καμετίου. — 54. Πβ. Καταγραφὴ Α', ἀρ. 5 καὶ σχολιασμός. — 55. Πβ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 327/1745. Ἴσως σ' ἓνα παρόμοιο ἀντίτυπο ποὺ περιέχει τὴν Γραμματικὴν τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Συγγέλου

νά είχαν συσταχθεῖ καὶ οἱ γραμματικὲς τοῦ Γαζῆ καὶ τοῦ Κατήφορου. Στὴν Ἀγ. Λαύρα ὑπάρχουν δύο ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου Legrand 327· στὸ β' ἀντίτυπο ἔχει συσταχθεῖ καὶ ἡ Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς τοῦ Σουγδουρή, Βενετία 1781, ἀλλὰ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν περιγραφὴ τοῦ Κυρίλλου· πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 83, 140 καὶ *Καταγραφὴ Α'*, ἀρ. 7, 10, 12.— 56. Λαδῆς - Χατζηδῆμος, Ἑλλην. Βιβλιογραφία 36/1791.— 57. Λαδῆς - Χατζηδῆμος, Ἑλλην. Βιβλιογραφία 158/1794.— 58. Πβ. ἀρ. 11 τῆς καταγραφῆς Πολίτη (Πηγορική, Ἀφθονίου Προγυμνάσματα, Ὑπομνήματα εἰς τὸ Περὶ οὐρανοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους).— 59. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 1165/1785, Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 147. Τὸ ἀντίτυπο δὲν φέρει σημείωση τοῦ Κυρίλλου.— 60. Πβ. καταγραφὴ Πολίτη, ἀρ. 5.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ Γ'

1. Πίνδαρου Ὀλύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ἰσθμια... Ρώμη 1515.
2. Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος Ἐγχειρίδιον κατὰ τοῦ σχίσματος τῶν Παπιστῶν, Βουκουρέστι 1690.
3. Ρύσιος, Δ. Λατίνων θρησκείας ἔλεγχοι 36..., Βενετία 1748.
4. Αἰλιανὸς Περὶ ζώων ιδιότητος, Βασιλεῖα 1750.
5. Ραντισμοῦ στηλίτευσις, 2η ἔκδ. Λειψία 1758.
6. Πηγᾶς, Μ. Ὁρθόδοξος διδασκαλία, 1769.
7. Θεοτόκης, Ν. Σειρά... ἐπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον..., Λειψία 1772.
8. Θεοδώρητος Κύρου Τὰ σωζόμενα..., Χάλη 1775
9. Κορυδαλλεύς, Θ. Εἴσοδος φυσικῆς ἀκροάσεως..., Βενετία 1779.
10. Robertson, Ἱστορία Ἀμερικῆς (μετ. Γ. Βεντότης) Βιέννη 1792.
11. Κραῖωναννου Κ. Θησαυρὸς Γραμματικῆς..., Βούδα 1797.
12. Κομμητᾶς, Στ. Παιδαγωγὸς ἢ Πρακτικὴ Γραμματικὴ, 1797.
13. Γαζῆς, Ἀνθ. Βιβλιοθήκη Ἑλληνική..., Βενετία 1807.
14. Ζοιρνικάβιος, Ἀδᾶμ Περὶ ἐκπορεύσεως ἀγίου Πνεύματος..., Πετρούπολη 1797, 2 τόμ.
15. Genovesi A. Στοιχεῖα μεταφυσικῆς (μετφρ. Ἀθ. Πάριος), Βενετία 1802.
16. Στοιχεῖα ἀριθμητικῆς καὶ ἀλγέβρης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, (μετ. Ζήσης Κάβρας) Ἰένα 1800.
17. Δούκας, Ν. Λεξικὸν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Θουκυδίδου, Βιέννη 1805-1806, 10 τόμοι.
18. Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος, μετφρ. Βασίλειος Παπαευθυμίου, Βιέννη 1807.
19. Γαζῆς, Ἀνθ. Λεξικὸν Ἑλληνικόν, Βενετία 1809.

20. Δημοσθένης *Λόγοι δύο καὶ ἐξήκοντα...*, Βασιλεία 1532.
21. Πλούταρχος *Παράλληλα...*, Βασιλεία 1533.
22. Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος *Κατὰ Πρόκλον...*, Βενετία 1535.
23. Θεόφραστος, *Τὰ σωζόμενα...*, Βασιλεία 1541.
- 24-25. Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου *Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς...*, Παρίσι 1544 καὶ *Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως...*, Παρίσι 1545.
26. Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία...*, Παρίσι 1544.
27. Κεδρηνός, Γ. *Annales...*, Βασιλεία 1566.
28. Ἀριστοτέλης *Τὰ σωζόμενα...*, Aureliae Allobrogum 1605.
29. Χρυσόστομος *Τὰ Εὐρισκόμενα*, Etonae 1612, 8 τόμοι.
30. Μ. Βασίλειος *Ὁμιλῖαι*, 1617.
31. Martius, L. *Index latinus in J. Scapula Lexicon Graecolatinum*, Βασιλεία 1630.
32. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας *Τὰ Εὐρισκόμενα ἅπαντα...*, Κολωνία 1686, 2 τόμοι.
33. Ἰώσηπος Φλάβιος *Τὰ Εὐρισκόμενα...*, Κολωνία 1691.
34. Ἀθ. Πάριος *Ἑρμογένους τοῦ Ταρσέως Ρητορικὴ Πραγματεία...*, Βενετία 1799.
35. *Τῶν ἀγίων Συνόδων...*, Σπυρ. Μίλια, Βενετία 1761.
36. Φυσικὴ Βουκερέρ, χφ. χαρτ. φφ. 260-270, 18 αἰ., δεμένο.
37. Ἀριθμητικὴ (Πίνακες), χφ. χαρτ., 18 αἰ., δεμένο.
38. Βασιλόπουλος, *Λευχειμονοῦσα Ρητορικὴ*. - Γεράσιμος Βλάχος, *Εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους*, χφ. χαρτ., 17/18 αἰ.
39. Ἑρμηνεία Ἀποκαλύψεως, χφ. χαρτ., φφ. 141, 18 αἰ., δεμένο.
40. Ἀντώνιος Γενουήνσιος *Μεταφυσικὴ*, χφ. χαρτ., 18 αἰ., δεμένο.
41. *Ρητορικὴ*, χφ. χαρτ., φφ. 18 αἰ., δεμένο.
42. Ἀπολλόδωρος Γραμματικός. Θεόφιλος, *Περὶ τῆς ἀνθρώπου κατασκευῆς*, χφ. χαρτ., 18 αἰ. δεμένο.
43. Ψελλός, *Διδασκαλία παντοδαπῆ*, χφ. χαρτ., 18 αἰ., δεμένο.
44. *Λόγοι τινὲς πεπαιδευμένου ἀνδρὸς λίαν ὠφέλιμοι*, χφ. χαρτ., 18 αἰ., φφ. 163.
45. Χφ. ἀρ. 1043 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.
46. *Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν*, χφ. χαρτ., 5 τόμοι, 19 αἰ.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ Γ': 1. Legrand, B.H., 18 αἰ., Α' 47/1515. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας*, ἀρ. 4 Φέρει κτητορικὰ σημειώματα

τοῦ Κυρίλλου: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατρῆος πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας μονῆς τῆς ἐγγυὲς καλαβρυτών. 1794 αἰγιοῦστος 16 ἡγοράσθη ἐννέα γροσίων/καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 2. Legrand, *B.H.*, 17 αἰ., Β' 635/1690 Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 55. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: ἐκ τῶν τοῦ κυρίλλου ἱερομονάχου πατρῶν πελοποννησίου τοῦ ἐκ μονῆς ἁγίας λαύρας τῆς ἐγγυὲς καλαβρυτών τῶν ἐν τῇ πελοποννήσῳ.— 3. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 364/1748. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 87. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου τοῦ ἐκ τῆς ἐν τῇ Πελ. λαύρας.— 4. Brunet I, 61. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 91. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 5. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Α' 510/1758. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 102. Φέρει κτητορικὰ σημεῖωματα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ. 1789 Ἰουλ. 12 Στῆ σ. 7: Καὶ τόδε κτῆμα κυρίλλου ἱερομονάχου πατρῶν πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐγγυὲς καλαβρυτών τῆς ἐν αὐτῇ πελοποννήσῳ.— 6. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 710/1769. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 119. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 7. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 771/1772. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 126. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατρῶν πελοποννησίου τοῦ ἐκ λαύρας μορῶς τῆς ἐγγυὲς καλαβρυτών.— 8. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 695/1768-1775. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 129 (μόνο ὁ τόμ. Ε'). Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 9. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ., Β' 956/1779. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 136. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: καὶ τὸ δὲ κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ λαύρας τῆς ἐν πελοποννήσῳ.— 10. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλήν. Βιβλιογραφία 77/1792. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 163. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου.— 11. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλήν. Βιβλιογραφία 59/1797. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 172, ὅπου ὁ τόμος β'. Ὁ Κύριλλος περιλαμβάνεται στὸν Κατάλογο τῶν συνδρομητῶν αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὡς «Κύριλλος ἱερομόναχος ἐκ Παλαιῶν Πατρῶν σώματα 2».— 12. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 34/1800. Ὁ Κύριλλος περιλαμβάνεται στὸν Κατάλογο τῶν συνδρομητῶν στὴν κατηγορίαν τῶν «Ἐλλογιμωτάτων Διδασκάλων», ὡς «Ὁ Πανοσιολογιώτατος ἐν Ἱερομονάχοις Κύριλλος ὁ ἐκ Πατρῶν, τῆς ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως ὑπομνηματιστής», γιὰ 4 σώματα. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ γιὰ τίς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε γιὰ τὸν Κύριλλο ὡς συνδρομητὴ σὲ ἐκδόσεις βιβλίων.— 13. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 448/1807. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 207. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἀρχ. πατρῶς καὶ λανιώτου τῆς ἐν τῇ Πελοποννήσῳ· ὁ δ' ἀφελὼν ἔστω ἀσυνχώρητος 1810 ἀπρ. 1. Ὁ Κύριλλος περιλαμβάνεται στὸν Κατάλογο τῶν συνδρομητῶν ὡς: «Ὁ Πανοσιώτατος ἀρχιμανδρίτης τῆς Ἱερᾶς Λαύρας τῶν Πατρῶν καὶ ἐρμηνευτὴς τῆς Ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως Κύριος Κύριλλος» γιὰ 1 σῶμα.— 14. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, Ἑλλήν. Βιβλιογραφία, 45/1797. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 171.— 15. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 166. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 188. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου τοῦ ἐκ Λαύρας Μωρῶς γρ. 8.— 16. Γκί-

νης - Μέξας, άρ. 37. 'Ο Κύριλλος περιλαμβάνεται στόν Κατάλογο τών συνδρομητών ώς: «'Ο Σεβασμιώτατος έν διδασκάλοις Κύριλλος Πατρεύς ό έκ τής έν Πελοποννήσφ Λαύρας» γιά 4 σώματα.— 17. Γκίνης - Μέξας, άρ. 349, 414, 426. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 201. 'Ο Κύριλλος συγκαταλέγεται στόν Κατάλογο τών συνδρομητών ώς «ό άγιος άρχιμανδρίτης Κύριλλος πατρεύς».— 18. Γκίνης - Μέξας, άρ. 472. 'Ο Κύριλλος περιλαμβάνεται στόν Κατάλογο τών συνδρομητών ώς: «'Ο 'Αρχιμανδρίτης Κύριλλος Πατρεύς» γιά 1 σώμα.— 19. Γκίνης - Μέξας, άρ. 524, 680, 887. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας* άρ. 214 (σώζεται μόνο ό Α' τόμος). 'Ο Κύριλλος περιλαμβάνεται στόν Κατάλογο τών συνδρομητών του τόμου ώς «Κύριλλος άρχιμανδρίτης έκ Πατρών».— 20. Brunet, II, 587. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 5. Φέρει κτητορικό σημείωμα: «1814 μαίον 30 Βουκουρέστι γρ. 30. Έκ τών του Κυρίλλου ίερομονάχου και Πατρός του έκ τής έν τη Πελοποννήσφ λαύρας».— 21. Brunet IV, 733. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 6. Φέρει κτητορικό σημείωμα στην άρχή, πάνω σέ λευκό φύλλο που άνήκει στίς χειρόγραφες σελίδες όσες συμπληρώνουν τό τυπωμένο κείμενο που λείπει: «Κύριλλος φαίνεται ότι αγόρασε τό άντίτυπο σ' αύτην την κατάσταση: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι τά παρόληλα του Πλουτάρχου γρ. 40 Κυρίλλου 'Αρχμ. του Μωρέως και έκ τής λαύρας».— 22. Brunet III, 544. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 10. Φέρει κτητορικό σημείωμα: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι 'Ιωάννου Γραμματικού περι ιδιότητος κόσμου κατά Πρόκλον γρ. 20 Κυρίλλου άρχμ. και έκ τής λαύρας του Μωρέως.— 23. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 13. Φέρει κτητορικό σημείωμα: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι γρ. 20 έκ τών του Κυρίλλου 'Αρχμ. έκ τής λαύρας του Μωρέως.— 24 - 25. Brunet II, 1107. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 15 και 21. Φέρει κτητορικά σημειώματα: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι έκ τών του Κυρίλλου άρχμ. έκ τής του Μωρέως λαύρας/Κτήμα Λάμπρου Φωτιάδη του έξ 'Ιωαννίνων [σβυσμένο]: *ex libris Gottlieb Davidis Frideric Posellerus diac. Weissenses*.— 26. Brunet II, 1109. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 16. Φέρει κτητορικά σημειώματα: έκ τών του Λάμπρου Φωτιάδου 'Αναγνώστου του έξ 'Ιωαννίνων [σβυσμένο]: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι έκ τών του Κυρίλλου 'Αρχμ. και τής του Μωρέως λαύρας εις δύο τόμους γρ. 70.— 27. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας* άρ. 24. Φέρει κτητορικό σημείωμα: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι. Γεωργίου του Κεδρηνού ιστορικών από κτίσεως κόσμου μέχρι τής βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού γρ. 30. έκ τών του Κυρίλλου 'Αρχμ. και τής του Μωρέως λαύρας.— 28. Brunet I, 459 (άναφέρεται έκδοση 1606 και 1607, in-8°). Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 29. Τό άντίτυπο φέρει σημειώσεις στην έβραϊκή γλώσσα και τό όνομα Dr Sisa και στόν β' τόμο Leosiaa dr., καθώς και κτητορικό σημείωμα του Κυρίλλου: 1814 Μαίον 30 Βουκουρέστι τά άπαντα του άριστοτέλη εις δύο τόμους γρ. 60. έκ τών του Κυρίλλου 'Αρχμ. και έκ τής του Μωρέως λαύρας.— 29. Brunet III, 535. Πβ. *Κατάλογο Βιβλιοθήκης 'Αγ. Λαύρας*, άρ. 31. "Όλοι οι τόμοι φέρουν κτητορικά σημειώματα του Κυρίλλου, π.χ.: 1814 μαίον 30 Βουκουρέστι έκ τών του Κυρίλλου 'Αρχμ. έκ τής του Μωρέως λαύρας. 'Ο τόμος α' φέρει κτητορικό σημείωμα: 1814 Μαίον 30 Βουκουρέστι έκ τών του Κυρίλλου άρχμ. και τής του Μωρέως λαύρας του χρυσστόμου τά άπαντα εις όκτώ τόμους έκδοσις καλή έν Παρίσις γρ. 200. Οι τόμοι 4, 5, 6, 8 φέρουν και σημειώματα του πρώην Γρεβενών Χρυσάνθου: έκ τών του πρώην Γρεβενών

Χρυσάνθου καὶ μετὰ τὸν θάνατόν μου ἀφιερώνω τῷ ἀνεμιῷ μου Θεοφίλῳ εἰς χρῆσιν τῶν παιδιῶν του, ἢ: ἐκ τῶν τοῦ πατρ. Γρεβενῶν Χρυσάνθου ὅπερ τῷ ἀνεμιῷ μου Θεοφίλῳ ἐδωρησάμην εἰς χρῆσιν τῶν παιδιῶν του.— 30. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 34. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σταχρώσεως ποὺ ἴσως δηλώνει ὅτι τὸ ἀντίτυπο ἦταν ἀκέφαλο ἤδη ὅταν τὸ ἀγόρασε ὁ Κύριλλος: 1814 μαῖον 30 Βονκουρέστι τοῦ μεγρ. Βασιλείου γρ. 30 ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἀρχμ. ἐκ τῆς λαύρας τοῦ Μωρέως. Ὁ προτασσόμενος «Πίναξ τῆς παρούσης βιβλίου εἰς τὴν γένεσιν» φαίνεται νὰ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κυρίλλου ἢ κάποιου συγχρόνου του.— 31. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 36. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου.— 32. Brunet I, 534 (ὅπου ἀναφέρεται ἔκδοσις Λευψίας sumptibus M.-G. Weidmanni, 1687). Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 47. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: 1814 μαῖον 30 Βονκουρέστι τὰ ἅπαντα τοῦ μεγάλου ἀθανασίου εἰς δύο τόμους γρ. 50 ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀρχμ. ἐκ τῆς τοῦ Μωρέως λαύρας. Στὸν τόμο β' φέρει ἐπίσης σημεῖωμα: προσεπορίσθη καὶ ἡ τῶν σωζομένων τόμων τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου διὰς τῷ λάμπρῳ φωτιάδῃ στατήρῳ ὠνηθεῖσα. Ἐν τῇ τῆς Βλαχίας προκαθεζομένη πόλει τῷ Βονκουρεστίῳ παρὰ Ἡρακλείου Ἱεροδιακόνου Ῥώσον ἀρὰ γρόσια δέκα τῶν τόμων ἐκάτερος. κατὰ τὸ ἀφορμαῖον κζ'.— 33. Brunet III, 569. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 58. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: Ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἀρχμ. καὶ τῆς τοῦ Μωρέως λαύρας 1814 μαῖον 30 Βονκουρέστιον γρ. 40.— 34. Λαδῆς - Χατζηδῆμος, Ἑλλην. Βιβλιογραφία 166/1799. Πβ. Κατάλογο Βιβλιοθήκης Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 178. Φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: 1814 μαῖον 30 Βονκουρέστι. γρ. 10 ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀρχμ. ἐκ τῆς τοῦ Μωρέως Λαύρας.— 35. Legrand, B.H., 18 αλ., ἀρ. 568/1761. Ἀκέφαλο. Πβ. Κατάλογο Ἀγ. Λαύρας, ἀρ. 104α. Στῇ σελ. α' φέρει κτητορικὸ σημεῖωμα: 1814 μαῖον 30 Βονκουρέστι. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἀρχμ. κ' ἐκ τῆς τοῦ Μωρέως Λαύρας γρ. 40.— 36. Πβ. Πολίτης ὁ.π., ἀρ. 6. Ἡλιόπουλος, Κτηματολόγιο ἀρ. 6' Ἡλιόπουλος, Παλαιὰ Χειρόγραφα, ὁ.π. ἀρ. σ. 213 ὅπου περιγράφεται ἀναλυτικότερα: «φυσικὴ Ἰωάννου Φρειδερίκου Βουκεράρ (Johann Friedrich Wucherer), "Εἰσηγήσεων τῆς φυσιολογίας μέρος τὸ κατὰ γένος"». Πβ. ἀκόμα Γιάννης Καρῆς, Οἱ θετικὲς-φυσικὲς ἐπιστῆμεις στὸν ἐλληνικὸ 18ο αἰώνα, Ἀθήνα 1977, σ. 126, ἀρ. 189, ὅπου καταλογογραφοῦνται 13 χειρόγραφα τῆς φυσικῆς τοῦ Βούκερερ στὴν ἐλληνικὴ τους μετάφραση ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Ἡ μετάφραση παρήμενε ἀνέκδοτη.— 37. Πβ. Πολίτης, ὁ.π., ἀρ. 12' Ἡλιόπουλος, Κτηματολόγιο, ἀρ. 12' Ἡλιόπουλος, Παλαιὰ Χειρόγραφα, σ. 213-214, ὅπου ἀναφέρονται χφφ. γεωμετρίας. Τὸ χφ. ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Α. Ὁρλάνδο μὲ ἐπιφύλαξιν μὲ τὸν ἀρ. 41 τοῦ Καταλόγου του· πβ. Π. Νικολόπουλος, ὁ.π., σ. 412.— 38. Πβ. Πολίτης, ὁ.π., ἀρ. 13' Ἡλιόπουλος, Κτηματολόγιο, ἀρ. 13 (ἀναφέρει μόνον στοιχεῖα Ρητορικῆς). Ὁ Πολίτης δὲ δηλώνει ὅτι τὸ χφ. αὐτὸ ἀνήκει στὸν Κύριλλο· καταγράφοντας ὁμως τὰ δύο ἐπόμενα (ἀρ. 14 καὶ 15· πβ. ἐδῶ ἀρ. 39 καὶ 40) σημειώνει ὅτι ἡ γραφὴ τους εἶναι ὅμοια μ' ἐκείνη τοῦ ἀρ. 13. Τὸ χφ., πυρίκυστο ἀλλ' ἀναγνώσιμο, ἔχει διασωθεῖ· φέρει σημεῖωμα: ἀχξή' 1668 ὀκτωβρίου ζ' ἐν Κερκύρᾳ· πβ. Π. Νικολόπουλος, ὁ.π., σ. 411, ἀρ. 31.— 39. Πβ. Πολίτης, ὁ.π., ἀρ. 14' Ἡλιόπουλος, Παλαιὰ Χειρόγραφα, σ. 214, ὅπου παρατίθεται ἡ παρακάτω χειρόγραφη σημείωσις καὶ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἔχει καταγραφεῖ σὲ μιὰ ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ χειρογράφου: Εἰς τὴν βίβλον Πανοσιολογιωτάτου κὺρ Κυρίλλου τοῦ ἐκ Πατρῶν, ἥτοι εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἱερᾶς ἀποκα-

λύφως, ἦν ἰδίῳις πόνοις ὑπομνηματίσας κατέλιπε τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ τοῦ τῆς Ἀγίας Λαύρας μοναστηρίου ἀρχιεπισβυτέροις, ἐπίγραμμα δίστιχον ἠρωσελεγειῶν Ἀλεξάνδρου Πετρίδου τοῦ Βυζαντίου.

*Βουκουρέστιον ἐν ἔτει αὐτῷ Ἰαν. 5.
Κύριλλος βίβλον ἀμπύξας, οἷς πίδεσσαι
Κάλλιπεν ἥς σοφίης δέγματι' ὀπισθογόνοις.
... Λαβὼν ὁ μῶμος εἰς χεῖρας τὴν σὴν βίβλον
διαρραγεῖς σήγησε θανμάσας ἄκων.*

Ὁ Ἀλέξανδρος Πετρίδης ἀναφέρεται ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου τὸ 1800· βλ. Ariadna Camariano - Gioran, *δ.π.*, σ. 297.— Τὸ χφ. ποὺ καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴν τελευταία καταγραφή (πβ. Π. Νικολόπουλος, *δ.π.*), δὲν ἔχει διασωθεῖ ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἓνα ἀπὸ τὰ δέκα ἄλλα ἀντίγραφα τῆς Ἑρμηνείας στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Κύριλλος ὅταν γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου: *αὐτῷ Ἰωνίου ια' ἠρξάμην ἀντιγράφειν τὴν δεκάκις προαντιγραφείσαν ὑπ' ἐμοῦ ταύτην βίβλον ἀπὸ τοῦ αὐτῷ θεοσώστου ἔτους ἀρξάμενος θεωρεῖ πβ. Δυοβουνιώτης, ΠΑΑ τ. 6 (1931), σ. 37.* Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ πόσο διαφορετικὴ ἔκτασις ἔχει αὐτὸ τὸ χφ. (140 φφ) ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο πολύτομο «ἀντίγραφόν» του. Ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν ὅτι τὸ ἐνδέκατο «ἀντίγραφον» παραγεμισμένον, καθὼς μᾶς τὸ περιγράφει ὁ Δυοβουνιώτης, μὲ πρόσθετες ἐπισημειώσεις, διορθώσεις καὶ διαγραφές, ἀπέχει αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παρουσίαση τῆς Ἑρμηνείας ἀπὸ τὸν Κύριλλο στὰ τέλη τοῦ 18 αἰ. Πιστεύουμε ὅτι τὸ πολύτομο χφ. τῆς Ἑρμηνείας θὰ πρέπει νὰ ξαναμελετηθεῖ στὸ σύνολό του καὶ ὅχι στὴν ἀποσπασματικὴ μορφή ποὺ μᾶς ἔχει ὡς τώρα δοθεῖ. Μιὰ λεπτομερειτικὴ καὶ ἀναλυτικὴ περιγραφή καὶ παρουσίαση, ὅχι ἐκλεκτικὴ, — ἂν ἡ ὀλικὴ ἐκδοσὴ του δημιουργεῖ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες — θὰ βοηθοῦσε τὸ μελετητὴ ν' ἀντλήσει τὰ συμπεράσματά του ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη διάταξή του μέσα στοὺς κώδικες, ἀπὸ τὰ παρένθετα φύλλα καὶ ἀπὸ τίς προσθήκες στὰ περιθώρια, στοιχεῖα ποὺ ἴσως μπορέσουν νὰ προσφέρουν μιὰ διαχρονικὴ εἰκόνα τῶν ἀπόψεων καὶ κρίσεων τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ.— **40.** Πβ. Πολίτης, *δ.π.*, ἀρ. 15· Ἡλιόπουλος, *Κτηματολόγιον*, ἀρ. 15· Ἡλιόπουλος, *Παλαιὰ χειρόγραφα*, σ. 214, ὅπου σημειώνει: Ἀντωνίου Γενναγενσίου ἐκλεκτοῦ φιλοσόφου Μεταφυσικὴ μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Στοιχεῖα μεταφυσικῆς μετφ. ὑπὸ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου τοῦ καὶ ἕτερα μετενεργόντος. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, τὸ 1806, βλ. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 389. Τὸ χφ., πυρίκωνστο ἀλλ' ἀναγνώσιμο, ἔχει διασωθεῖ· πβ. Π. Νικολόπουλος, *δ.π.*, σ. 412, ἀρ. 48.— **41.** Πβ. Πολίτης, *δ.π.*, ἀρ. 23· Ἡλιόπουλος, *Κτηματολόγιον*, ἀρ. 23.— **42.** Πβ. Πολίτης, *δ.π.*, ἀρ. 24· Ἡλιόπουλος, *Παλαιὰ Χειρόγραφα*, σ. 229. Σῶζονται 7 φύλλα ἀπὸ τὸ χφ. πβ. Π. Νικολόπουλος, *δ.π.*, σ. 414, ἀρ. 69.— **43.** Πβ. Πολίτης, *δ.π.*, ἀρ. 27· Ἡλιόπουλος, *Κτηματολόγιον*, ἀρ. 27· Ἡλιόπουλος, *Παλαιὰ Χειρόγραφα*, σ. 229.— **44.** Κ. Δυοβουνιώτης. *Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1346 χειρόγραφον τῆς ἡμετέρας Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης*, «Θεολογία» τ. 12 (1934), σσ. 142-148. Βλ. Ι. Σακελλίων καὶ Ἀλκ. Σακελλίωνος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* Ἀθῆναι 1892, σ. 243-244. Τὸ χφ. αὐτὸ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης ἀπὸ δωρεᾶ (1891) τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ (πβ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1890-1 πεπραγμένων*, Ἀθ. 1891, σσ. 181-202), ἀνῆκε ἄλλοτε στὸν Σοφοκλῆ Οἰκο-

νόμου ὁ ὁποῖος σ' ἐπιστολή του πρὸς τὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθήναιον» (ἔτος 6, 1877, σ. 16) γράφει ὅτι: «Μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς περὶ Μάρκου διατριβῆς ἡγόρασα παρὰ τοῦ παλαιοβιβλιοπωλείου Πουλῆ χειρόγραφόν τι, ἐν ᾧ περιέχονται λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἀνωνόμου τινὸς συγγραφέως, οὓς ἀντέγραψε ὁ Κύριλλος προσθεὶς ἐν τέλει αὐτῶν τάδε περὶ αὐτοῦ...». Ἀκολουθεῖ κείμενο μὲ χρονολογία αψπζ' (1787) Ἰαννουαρίου κη' (πβ. Δυοβουνιώτης, *Τὸ ὑπ' ἀρ. 1346 χφ.*..., ὁ.π. σ. 148). Τὸ χφ. φέρει τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα: Καὶ τόδε κτῆμα ἐμοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Λαύρας τῆς ἐν Πελοποννήσῳ.— 45. Πβ. ὑποσημ. 5.— 46. Πβ. ὑποσ. 4. Α. Φυτράκης, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι, 1937, ἀρ. 1.

Ἀκολουθοῦν ἐδῶ οἱ δύο ἐνθυμήσεις (β' καὶ γ') ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς «Γραμματικῆς τοῦ Νεοφύτου» (1768).

Ἐνθύμηση β'

1782 μαΐου 24

- 1 »λογικὴν βλεμύδου ὁ δημήτριος
  - 2 »κορυθαλλέως ὁ χρυστόδουλος
  - 3 »ῶμρον καὶ ὀδύσσειαν ὁ αὐτὸς
  - 4 »τοῦ εὐγενίου — ὁ ἱερὺς τοῦ μεγάλου μπρακονβάνου
  - 5 »τὸν χρύσανθον ἱεροσολυμίτην ὁ μανουὴλ τῆς ἀρμασόγιας
  - 6 »τὸν βαρῖνον ὁ διδάσκαλός μου
  - 7 »τὴν λογικὴν καὶ ρητορικὴν τοῦ δαμωδοῦ ὁ αὐτὸς
  - 8 τὸν κατήφορον ὁ κὺρ ἡράκλειος
  - 9 »τὰ ἅπαντα τῆς παλαιᾶς ὁ ἀντάδελφός μου
  - 10 »τὸν δαμωδὸν ὁ ἀρχιμανδριτὴς τῆς κούρτης
- μ' Ἀλεξανδροῦς
- 11 »τὸν δοσίθεον τῶν πατριαρχευσάντων ἐν ἱεροσολύμοις ὁ Ἀλεξανδροῦς βιβλιοπώλης

Ἐνθύμηση γ'

- 1 κωνσταντῖνος τὴν μεταφ.
- 2 νέστωρ τὸν θεόκριτον καὶ δανιὴλ
- 3 ἰῶ τὸν ζυγαβινὸν
- 4 πανταζῆς τὸ ἐορτολόγιον
- 5 γραμματικὸς τὴν βύζαν
- 6 δρύστας δύο τόμους τῆς βύζαν
- 7 ἀδελφός μου δύο τόμους τοῦ βουε καὶ τὸν ἀργέντην
- 8 μιχαλά (σβυσμένο) μανουὴλ τὴν παλαιάν.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ: 'Ενθύμηση β' (πρὸς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου πρὶν ἀπὸ τὸν «Πίνακα») 1. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 37. 2. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 47. 3. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 42. 4. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 39. 5. Δὲν διευκρινίζεται γιὰ ποῖο ἔργο τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ πρόκειται. Ἴσως τὸ «Συνταγμάτιον περὶ Ὀφεικίων» πού εἶχε πρόσφατα ἐκδοθεῖ στὴ Βενετία τὸ 1778· πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 22. 6. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 1. 7. Πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 32. 8. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 7. 9. Αὐτόθι, ἀρ. 29. 10. Αὐτόθι, ἀρ. 40. Δὲν διευκρινίζεται σὲ ποῖο ἔργο τοῦ Δαμωδοῦ ἀναφέρεται· πβ. πῶς πάνω, ἀρ. 7. 11. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 32.

'Ενθύμηση γ' (στὴ 2η σελ. ἐξωφύλλου). 1. Δὲν διευκρινίζεται γιὰ ποιά μεταφυσική πρόκειται· πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 50. 2. Γιὰ τὸν Δανιήλ, πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 6 καὶ Καταγραφή Β', ἀρ. 51. 3. Πβ. Καταγραφή Β', ἀρ. 15. 4. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 22. 5 καὶ 6. Θὰ πρόκειται γιὰ τόμους τῆς Βυζαντίδος (πβ. Legrand *B.H.*, 18 αἰ., ἀρ. 656) στὴν μεταγλωττισμένη ἔκδοση τοῦ Ἰω. Στάνου, Βενετία 1767, 6 τόμοι. 7. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 49. Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τοῦ Βρυννίου κυκλοφόρησαν τὸ 1768. Γιὰ ἔργα τοῦ Εὐστρ. Ἀργέντη, βλ. Legrand, *B.H.*, 18 αἰ. ἀρ. 485/1756, 499/1757 καὶ 559/1760. 8. Πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 29.

Τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν οἱ ἐνθυμήσεις αὐτὲς δὲν ἀπορρέει μόνο ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὰ βιβλία, γνωστὰ ἄλλωστε, στὸ μεγαλύτερο μέρος, ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες καταγραφές (Α' καὶ Β'). Ἡ μνεῖα τῶν προσώπων βοηθεῖ νὰ πλησιάσουμε τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἐκινεῖτο ὁ κάτοχος τῶν βιβλίων, περιβάλλον λόγιο πού συμμετέχει στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Πραγματικά, σημειώματα σὰν τὶς δύο ἐνθυμήσεις — εἴτε πρόκειται γιὰ περίπτωση προσώπων πού προμήθευσαν ἢ ἐδώρησαν τὰ βιβλία, ἢ, μᾶλλον, γιὰ περίπτωση δανεισμοῦ — προσφέρουν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ βιβλίου καὶ γιὰ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, τὴν κοινωνικὴ του θέση κλπ. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ πληροφόρηση πού, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ σὲ πρόσφατες ἐργασίες, δίνουν οἱ ἐντυποὶ Κατάλογοι τῶν συνδρομητῶν⁶⁵, παρόμοια χειρόγραφα σημειώματα πλουτίζουν τὴ γνώση μας γύρω ἀπὸ τὴ διάδοση τοῦ βιβλίου καὶ δίνουν πρόσθετα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τοὺς δευτέρους καὶ τρίτους χορηγούς ἐνὸς ἀντιτύπου, φανερώνοντας παράλληλα καὶ τὰ εἰδικότερα ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀναγνώστη⁶⁶. Στὴν Ἀγ. Λαύρα σώ-

65. Γιὰ τὴν ἀξία τῶν καταλόγων τῶν συνδρομητῶν βλ. Φιλ. Ἡλιού, *Βιβλία μὲ συνδρομητές. I. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821)*, α' Ὁ Ἑραριστής», τ. 12 (1975), σσ. 101-179.

66. Γιὰ τὰ δανειστικὰ σημειώματα βλ. ἐνδεικτικὰ Β.Γ. Σαμπανόπου-

λου, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς διακινήσεως τοῦ βιβλίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Χειρόγραφες ἀποδείξεις δανεισμοῦ βιβλίων ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη Κοζάνης τῶν ἐτῶν 1821-1863*, α' Ὁ Ἑραριστής», τόμος Δ. Σ. Γκίνη, τ. 8 (1970), σσ. 194-205.

ζονται, από μεταγενέστερα χρόνια, δύο χειρόγραφες αποδείξεις δανεισμού βιβλίων⁶⁷ του Κυρίλλου, οι οποίες δείχνουν ακριβώς τις επιλογές των μοναχών: κλασικά κείμενα και τ' απαραίτητα βοηθητικά έγχειρίδια για την ανάγνωσή τους. Ο δανεισμός γίνεται από τη βιβλιοθήκη της μονής:

1815 Φεβρ. 18/Έλαβα ἐγὼ ὁ ἀγάπιος τῆς/λαύρας τρία βιβλία, τὸ πρῶτον/εἶναι ὁ ὁμηρος τῆς γραικολατίνας,/καὶ ὁμηρον σχολιασμένον, καὶ ἓνα ἐτυ/μολογικόν· καὶ πρὸς τοῦτοις ἔχω ἓνα βα/ρίνον, καὶ ἓνα σκριβέριον. Ἀγάπιος ὑπόσχομαι. Καὶ ἡ δεύτερη: γίνεται ὁδηγὸν διὰ τοῦ παρόντος ὅτι ἔλα/βον ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ μοναστήριον τῆς ἁγίας/λαύρας τὸν ὁμηρον καὶ εἶμαι εἰς χρέος/νὰ τὸν ἐπιστρέψω, αὐτις' μαρτίου α' ὁ προκόπιος/προσέτι ἔλαβον καὶ πέντε λατινικά (ἡ τελευταία φράση σβυσμένη).

Ἡ προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν τὰ πρόσωπα τῶν ἐνθυμήσεων δὲ θεωρήθηκε τῆς στιγμῆς· ὥστόσο ξεχωρίζουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ δύο ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ συντάκτη τῶν σημειωμάτων. Δὲν ὀνοματίζονται, ἀλλὰ παρουσιάζονται μὲ τὴν ιδιότητά τους: ὁ «διδάσκαλός μου» κι ὁ «αὐταδελφός μου». Ἡ ἀπλὴ ἀναφορὰ στὸν «αὐτάδελφο», χωρὶς ἄλλες πρόσθετες πληροφορίες ἀντὶ νὰ διευκολύνει, δημιουργεῖ κάποιες δυσκολίες στὶς ταυτίσεις. Ὅτι ὁ Κύριλλος εἶχε ἀδελφόν, τὸ μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στὸ κείμενο τῆς Ἑρμηνείας του: «τῷ ἐμῷ αὐταδέλφῳ Ἰωάννῃ ἐν ταῖς παλαιαῖς Πάτραις τῆς Ἀρχαίας»⁶⁸. Ἴσως ὁ ἀδελφός του αὐτός νὰ βρισκόταν στὸ Βουκουρέστι στὰ 1782. Τὸ θέμα ὥστόσο παρκαμένει ἀνοικτό, καθότι χρειάζεται ἐξαντλητικότερη διερεύνηση. Ἐνὰ ἄλλο ὄνομα ποὺ ἐπισύρει ἄμεσὰ τὴν προσοχὴ εἶναι ὁ «Ἀλεξανδρῆς βιβλιοπώλης». Ἡ μνεία βιβλιοπώλη ἀποτελεῖ χρήσιμο στοιχεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῶν μηχανισμῶν τοῦ βιβλιαμπορίου στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ «Ἀλεξανδρῆ βιβλιοπώλη» δὲν εἶναι ξεκάθαρο. Ἐπρόκειτο πραγματικὰ γιὰ ἄτομο μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὴν πώληση βιβλίων, ἢ τὴν ὀνομασίαν «βιβλιοπώλη» τοῦ τὴν ἀπέδωσε ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος γιὰτὶ ἡ πλεονάζουσα αὐτή, ἀπὸ τὴν ὅλη δραστηριότητά τοῦ Ἀλεξανδρῆ, τὸν ἐνδιέφερε⁶⁹.

67. Πβ. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Ἀγ. Λαύρας, φάκ. Ε', ἀρ. 4 καὶ ἀρ. 5.

68. Δουβουνιώτης, «Θεολογία» 26 (1956), σ. 186, πργρ. γρλθ'.

69. Μιὰ γρήγορη ματιά στὸ ἔργο τῆς Ἀριάδνης Camariano - Cioran, *Les Académies princières de Buca-*

rest et de Jassy et leurs professeurs, Θεσσαλονίκη, 1974, 730 σ., μᾶς δίνει μερικές ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτιση ὀρισμένων ἀπὸ τ' ἄλλα ἀναφερόμενα πρόσωπα. Ἴσως ὁ «Δημήτριος» τῆς ἐνθυμήσεως β' νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν «Δρύστας» τῆς ἐνθ. γ' καὶ νὰ πρόκειται

Με βάση τις παραπάνω καταγραφές βιβλίων μπορούμε ν' ανασυστήσουμε, προσεγγίζοντας αρκετά στην πραγματικότητα, τη βιβλιοθήκη του Κυρίλλου. Αν προσθέσουμε τον αριθμό των αναγραφόμενων τίτλων, φυσικά έχοντας υπόψη μας τις λίγες επικαλύψεις, συγκεντρώνεται ένας αριθμός από 160 περίπου βιβλία που, αν και μπορεί νά μην αντιπροσωπεύει το σύνολο, αποτελεί ένα γερό πυρήνα για μιὰ ιδιωτική βιβλιοθήκη.

Οι διαδοχικές καταγραφές και τὰ κτητορικά σημειώματα, χρονολογημένα καθώς είναι πολλές φορές, δίνουν μιὰ διαχρονική εικόνα για τὴ σύσταση τῆς βιβλιοθήκης καὶ συχνὰ τὴν πρόσκτηση κάθε βιβλίου. Έτσι τὸ 1780, χρονιὰ πού ὁ Κύριλλος ἔφησε τὴν Κωνσταντινούπολη για τὸ Βουκουρέστι, εἶναι ἡ παλιότερη χρονολογία⁷⁰ πού συναντᾶμε στὰ σημειώματά του τὰ ὁποῖα στὴν πρώτη περίοδο, πρὶν ἀπὸ τὸ 1797, διατυπώνονται συνήθως μὲ κάπως στερεότυπες φράσεις: «ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πατράου πελοποννησίου τοῦ ἐκ τῆς Λαύρας Μορέως» ἢ «καὶ τότε ἐμοῦ τοῦ Κυρίλλου ἱερομονάχου πέλει τοῦ ἐκ τῆς Λαύρας τῆς Πελοποννήσου».

Με ἀγορές, δῶρα φίλων ἢ προσεγγραφές ὡς συνδρομητῆς σὲ προγραμματιζόμενες ἐκδόσεις, ὁ Κύριλλος φαίνεται νὰ ἐμπλουτίζει τακτικὰ τὴ βιβλιοθήκη του. Παράλληλα μὲ τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ ἐνημερώνεται για τὶς «τρέχουσες» ἐκδόσεις, συνεχίζει νὰ προμηθεύεται κλασικὰ κείμενα ἀρχαίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Τὸ 1814 ἀποτολμᾷ τὴν ἀγορὰ μιᾶς ἀξιόλογης ὁμάδας βιβλίων· σπάνιες παλαιότερες μεγάλο-σχημες ἐκδόσεις γίνονται τότε κτῆμα τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ πού δὲν παραλείπει νὰ σημειώνει σ' ὅλα τ' ἀντίτυπα — περίπου 18 τόμοι σώζονται στὴ Λαύρα — τὴ στερεότυπη φράση: «1814 Μαΐου 30 Βουκουρέστι ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀρχμ. καὶ ἐκ τῆς Λαύρας τοῦ Μορέως»⁷¹. Μόνη ποικιλία ἀποτελεῖ κάθε φορὰ ὁ διαφορετικὸς τίτλος καὶ ἡ διαφορετικὴ τιμὴ ἀγορᾶς τοῦ κάθε τόμου.

για τὸν Δημήτριο τῆς Δρύστρας, καθηγητὴ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου (βλ. Camariano, σ. 431)· ἢ, ἀκόμα, ὁ «Νέστωρ» τῆς ἐνθυμήσεως γ' νὰ εἶναι ὁ λογοθέτης Νέστωρ Craiovescu, παλαιὸς μαθητῆς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ἀργότερα γνωστὸς ὡς νομομαθὴς καὶ καθηγητῆς τοῦ δικαίου στὴν ἴδια Ἀκαδημία, ὁ ὁποῖος συνέθεσε δύο ἐπιγράμματα στὴν Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ

Κυρίλλου (βλ. Camariano, σ. 412· Ἰεζ. Βελανιδιώτη, στὸ π. «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» 1 (1908) σσ. 344-345 καὶ τοῦ ἴδιου, *Έργα καὶ Ἡμέραι*, Γ', Βόλος 1949, σ. 240). Ὁ Πανταζῆς τῆς ἐνθυμήσεως γ' ἐνδέχεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Πανταζῆ ἐκ Τυρνόβου (βλ. Camariano, σ. 431).

70. Βλ. Καταγραφή Α', ἀρ. 32 καὶ σχολιασμό.

71. Βλ. Καταγραφή Γ', ἀρ. 30-25.

Ἡ ὁμαδική ἀγορά, ὁμοειδῶν κατὰ κάποιο τρόπο, βιβλίων — πρόκειται κυρίως γιὰ ἐκδόσεις 16ου καὶ 17ου αἰῶνα, ἀρχαίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, σὲ μεγάλο σχῆμα — ὀφείλεται πιθανότατα στὴν ἐκποίηση κάποιας ἰδιωτικῆς συλλογῆς. Ἴσως τῆς ἀξιόλογης βιβλιοθήκης τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη ποὺ διασκορπίστηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του στὰ 1805⁷². Κτητορικὰ σημειώματα τοῦ Φωτιάδη βρίσκονται σὲ ὀρισμένα ἀντίτυπα τοῦ Κυρίλλου. Ὡστόσο ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ θάνατό του καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματα ἄλλων προσώπων ποὺ ὑπάρχουν στὰ βιβλία αὐτῆς τῆς ἐνότητος μᾶς κάνουν κάπως διστακτικούς γιὰ νὰ δεχτοῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ νέες προσκτήσεις, τῆς 30 Μαΐου 1814, προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Φωτιάδη. Ἀργήσαν ἄραγε νὰ ἐκποιηθοῦν τὰ βιβλία τοῦ Φωτιάδη, ὑπῆρχε ἄλλος φορέας — παλαιοβιβλιοπώλης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἴσως ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἐνθύμηση «Ἀλεξάνδρῃς βιβλιοπώλης» — ποὺ συγκέντρωνε παλαιὰ βιβλία, τὰ εἶχε στὰ χέρια του ἄλλος βιβλιόφιλος ἰδιώτης, δὲν μᾶς εἶναι γνωστό. Γεγονὸς πάντως παρὰ μὲν ὅτι ὁ Κύριλλος θὰ πρέπει νὰ τὰ βρῇκε ὅλα συγκεντρωμένα γιὰ νὰ τὰ προμηθευτεῖ, ὅπως σημειώνει, τὴν ἴδια μέρα.

Ἡ βιβλιοθήκη λοιπὸν τοῦ Κυρίλλου, μὲ τὴ δυνάτοτητα ποὺ μᾶς παρέχεται νὰ παρakoλουθήσουμε τὴ σύστασή της ἀπὸ κοντά, προσφέρει ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ὅχι μόνον γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν προβληματικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίλλου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ βιβλίου καὶ τοὺς μηχανισμοὺς λειτουργίας της σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Δεῖχνει ἀκόμα, γι' ἄλλη μιὰ φορά, πόσο ζωντανὸ κέντρο γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ βιβλίου στάθηκε τὸ Βουκουρέστι, ὅπου παρὰ ἅλλα μὲ τὶς παραγγελίες καὶ τὶς ἀγορὰς νέων ἐκδόσεων διεξάγονταν σ' εὐρύτατη κλίμακα ἀνταλλαγὰς καὶ μεταπωλῆσεις παλαιῶν βιβλίων, εἴτε στὴν ἐντυπη, εἴτε στὴν χειρόγραφη μορφή τους. Θυμίζω ἄλλωστε, ὅτι, στὰ ἴδια περίπου χρόνια στὸ Βουκουρέστι, ὁ μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος «διὰ νὰ προικίσῃ τὸ Λύκειον καθὼς πρέπει, ἡγόρασε πρὸ μικροῦ συμφώνως μὲ τοὺς ἄρχοντας τοῦ τόπου τὴν πλουσίαν βιβλιοθήκην τοῦ περιφήμου Φυσιολόγου καὶ περιηγητοῦ Σοννίνου»⁷³.

72. A. Camariano - Cioran, ὁ.π., σ. 460.

73. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1811, σσ. 343-344. Ὁ γάλλος φυσιολόγος καὶ περιηγητὴς Charles Nicolas Sigisbert Sonnini de Manoncourt (1751-1812)

εἶχε περιηγηθεῖ καὶ τὶς Παραδουνάβιες Ἠγεμονίες (1810-1812) ὅπου εἶχε συλλέξει πολύτιμο ὕλικὸ γιὰ τὶς μελέτες του. Πέθανε στὰ 1812 στὸ Παρίσι ἀπὸ ἀσθένεια ἣ ὁποία τὸν εἶχε προσβάλλει στὴ διάρκεια τοῦ τελευταίου

Ἐπὶ μία τριακονταπενταετία περίπου ὁ Κύριλλος ἀγοράζει βιβλία· αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὰ χρονολογημένα σημειώματά του: 1780 τὸ παλαιότερο, 1814 τὰ τελευταῖα. Γιὰ τὸ μετέπειτα διάστημα, ὡς τὸ θάνατό του στὰ 1828, δὲ διαθέτουμε ἄλλη παρόμοια μνεία. Ἐνα στοιχεῖο ποὺ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ σχετικὰ μὲ τὴ μακρόχρονη καὶ συνεχῆ φροντίδα του γιὰ συλλογὴ βιβλίων, εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ νὰ σημειώνει πάντα, εἴτε στὶς καταγραφές, εἴτε πάνω στὰ ἴδια τ' ἀντίτυπα, τὶς τιμές ἀγορᾶς τῶν βιβλίων. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ βιβλίο δὲν ἀντιμετωπίζεται ἀποκλειστικὰ ὡς προϊόν παιδείας, ἀλλὰ κι ὡς προϊόν ὕλικὸ ποὺ ἐνέχει παράλληλα κι ἐμπορεύσιμη ἀξία. Ἡ μεθοδικότητά του στὴν ἀναγραφή τῶν τιμῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ· δὲν εἶναι ὅμως ξεκάθαροι οἱ συγκεκριμένοι λόγοι ποὺ ὀδήγησαν στὴν τήρηση αὐτοῦ τοῦ κανόνα. Ἡθελε ὁ Κύριλλος, σὲ κάθε στιγμή, νὰ ἔχει τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῶν δαπανῶν γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς βιβλιοθήκης του, ἐπιθυμοῦσε νὰ προβάλει μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ μέγεθος τῆς δωρεᾶς του πρὸς τὸ μοναστήρι, ἔδινε ἀπολογισμὸ τῶν ἐξόδων του πρὸς τρίτους ἢ ἀπλῶς ἀκολουθοῦσε, μὲ πιὸ συστηματικὸ τρόπο, μιὰ συνήθεια τῆς ἐποχῆς; Συχνὰ βρίσκουμε σὲ παλαιὰ βιβλία σημειωμένες τὶς τιμές ἀγορᾶς τους, μάλιστα σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὶς διαδοχικὲς τιμές ποὺ διαφέρουν μεταξὺ τους ὅταν τὸ βιβλίο ἄλλαζε ιδιοκτήτη⁷⁴.

Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ θέμα, τὰ στοιχεῖα ποὺ παρὰθέτει ὁ Κύριλλος εἶναι πολὺτιμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς βιβλιαγορᾶς στὴν περίοδο αὐτή, ποὺ καλύπτει ἀκριβῶς τὰ χρόνια τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κοντὰ στοὺς τιμοκαταλόγους τῶν τυπογράφων, τὴν ἐμπορικὴ κι ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία καὶ τὶς ὁλοένα αὐξανόμενες προκηρύξεις γιὰ νέες ἐκδόσεις ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ σημειώσεις τοῦ ἀγοραστῆ. Μιὰ δειγματοληπτικὴ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ δύο σύγχρονους καταλόγους, τὸν «Κατάλογον» τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1798⁷⁵ καὶ τὴν Καταγραφὴ Β' (τοῦ 1797) παρουσιάζει ὁρισμένες διαφοροποιήσεις. Ἐτσι π.χ. τὸ Λεξικὸ τοῦ Βαρίνου, ἐκδ.

ταξιδιοῦ του. Δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, τὸ μέγεθος καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς βιβλιοθήκης ποὺ εἶχε στὸ Βουκουρέστι.

74. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἀχ. Λαζάρου, *Κατάλογος ἐντύπων Βιβλιοθήκης Ὁλυμπιωτίσης*, Ἀθήνα 1964, σ. 18, ἀρ. 4.

75. *Κατάλογος τῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκῆ, Τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.*

Πάντων τῶν μέχρι τοῦδε προτυπωθέντων πλουσιώτερος. Περιέχων κατ' Ἀλφάβητον πλείστα παλαιὰ, καὶ σπάνια βιβλία, Ἐν Διαφόροις τόποις Ἐκδοθέντα. Ἄτινα πωλοῦνται, χωρὶς συγκατάβασιν κατὰ τὰς ἐν αὐτῷ σημειωμένας τιμὰς. Ἐνετίησι 1798, Σεπτεμβρίου Πρώτη. σ. 36. Διαφοροποιήσεις στὴν ἀξία ἀγορᾶς βιβλίων παρατηροῦνται κι ἀνάμεσα σὲ βιβλία — πρόκειται

1779, στὸν Κατάλογο Γλυκῆ κοστίζει 120 λίρες βενέτικες καὶ στὴν Καταγραφή Β' 42 γρόσια, δηλ. 132 λίρες· τὸ Λεξικὸ τοῦ Σκάπουλα στὸν Κατάλογο Γλυκῆ 60 λίρες καὶ στὴν Καταγραφή Β' 15 γρόσια, δηλ. 44 λίρες, ἐνῶ τὰ «Ἀπαντα Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου» παρουσιάζουν μεγάλη διαφορὰ προφανῶς γιατί, ὅπως σημειώνεται στὴν Καταγραφή Β', ὁ τόμος τοῦ Κυρίλλου εἶναι «δεμένος καλὰ». Ἄν κι εἶναι σύγχρονοι, λοιπόν, οἱ κατάλογοι, παρατηροῦνται διακυμάνσεις ἀνάμεσα στὶς τιμὲς ποὺ δηλώνει ὁ τυπογράφος καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ σημειώνει ὁ ἀγοραστής. Ποικίλοι λόγοι ἐπηρεάζουν τὸν καθορισμὸ τῶν τιμῶν. Ἐνδέχεται ἐδῶ νὰ μὴν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔκδοση. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ, οἱ συνθῆκες διαθέσεως τοῦ ἐμπορεύματος ἀπὸ τὸν τυπογράφο ἢ ἀπὸ τὸν προκάτοχο τοῦ ἀντιτύπου δὲν εἶναι πάντα οἱ ἴδιες. Οἱ ἀναγραφόμενες τιμὲς στοὺς τιμοκαταλόγους συχνὰ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὲς καὶ μπορεῖ ν' ἀλλάζουν μετὰ ἀπὸ εἰδικὴ συμφωνία· παράλληλα, ἕνας ἰδιώτης ἀνάλογα μὲ τὴν ἀνάγκη ποὺ τὸν ὀδηγεῖ νὰ πουλήσει ἕνα βιβλίον του — κι ἐδῶ φαίνεται πάλι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ βιβλίου ὡς ἐμπορεύσιμης ἀξίας — ἐνδέχεται νὰ τὸ ἐκποιήσῃ σὲ τιμὴ «εὐκαιρίας», φθηνότερα ἀπ' ὅ,τι τὸ εἶχε προμηθευτεῖ ὁ ἴδιος. Δὲν εἶναι εὐκολο, λοιπόν, νὰ προχωρήσουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς παρουσιαζόμενες διαφοροποιήσεις τῶν τιμῶν⁷⁶. Ἀλλὰ τὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα, ὅσα προσφέρουν οἱ Καταγραφὲς τοῦ Κυρίλλου, στὶς διαδοχικὲς χρονικὲς περιόδους, δὲν πλουτίζουν τὴ γνώση μας μόνο γύρω ἀπὸ τὰ θέματα τῆς βιβλιαγορᾶς· παράλληλα, σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλα μεγέθη, τὸ διδασκαλικὸ εἰσόδημα, τὴν ἀξία τῶν κατανλωτικῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης κλπ., βοηθοῦν νὰ

ἄραγε γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔκδοση; — ποὺ ἀναφέρονται καὶ στὶς δύο Καταγραφὲς τοῦ Κυρίλλου. Ἄν οἱ τιμὲς παρουσιάζονταν πάντα αὐξημένες στὴν Καταγραφή Β' θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία εἶχαν στὸ μεταξύ ἀκριβῆναι κι ὁ Κύριλλος τὰ ἐμφάνιζε μὲ τὶς νέες τιμὲς. Ἄν καὶ τὶς περισσότερες φορὲς οἱ τιμὲς παρουσιάζονται ὑψηλότερες (πβ. Καταγραφή Α', ἀρ. 5, 31, 40, 53, μὲ ἀρ. 54, 20, 32, 17 τῆς Καταγραφῆς Β'), σὲ μερικὲς περιπτώσεις εἶναι ἴδιες (π.χ. Σκριβέλιος, γρ. 6) ἢ καὶ χαμηλότερες (π.χ. Γραμματικὴ τοῦ Δα-

νιήλ). Πβ. καὶ Καταγραφή Α' ἀρ. 1, σχολιασμὸ.

76. Πβ. Γ. Βελουδῆς, *Das griechische Druck — und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670-1854)*, Wiesbaden 1974, σσ. 75-78 καὶ σὲ μετάφραση «Ἡ οἰκονομικὴ ἄποψη τοῦ βιβλίου: ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση τῶν Γλυκῆδων (1670-1854)», στὴν πρόσφατη ἔκδοση *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ιε' - ιθ' αἰῶνας*, ἐπιμέλεια Σπύρου Ι. Ἀσδραχῆ, Ἀθήνα, Μέλισσα, 1979, σσ. 630-632.

φωτιστεί ή εικόνα τοῦ καθημερινοῦ βίου ἐνὸς λόγιου μοναχοῦ καί τῆς θέσης του στήν κοινωνία τῆς ἐποχῆς⁷⁷.

Ὅμως στήν ἀνασυγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης δέν εἶναι τόσο ἡ ποσότητα, ὅσο ἡ θεματική τῶν βιβλίων ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει γιά νά γνωρίσουμε τίς πνευματικές ζητήσεις τοῦ Κυρίλλου. Βέβαια δέν εἶναι εὐκολο, μέσα ἀπ' αὐτούς τοὺς τόμους μόνο, ν' ἀναπλάσουμε τὸν πνευματικό του κόσμον· οἱ ἀναγνώσεις του ἀσφαλῶς στάθηκαν πολὺ εὐρύτερες. Τοῦτο ἄλλωστε γίνεται φανερό κι ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ἰδίων του τῶν κειμένων, ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία στήν Ἀποκάλυψη, ὅπου σχολιάζονται ἢ ἐπικρίνονται μὲ βιαιότητα διάφοροι σύγχρονοι ἢ καί παλαιότεροι λόγιοι καί τὰ συγγράμματά τους. Ἐτσι, σύμφωνα μὲ μιὰν ἐνδεικτικὴ ἀπαρίθμηση ποῦ δίνει ὁ Α. Ἀργυρίου⁷⁸, παρατηροῦμε ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ σχολιαζόμενα κείμενα περιλαμβάνονται στήν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κυρίλλου, ἐνῶ γι' ἄλλα, ὅπως ἡ μετάφραση τοῦ Σοαβίου ἀπὸ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ, τοῦ Fontenelle ἀπὸ τὸν Παν. Κοδρικᾶ ἢ ἓνα ἄρθρο τοῦ Γοβδελᾶ στὸ περιοδικὸ Καλλιόπη⁷⁹, ἡ «Φυσικὴ» τοῦ Ρήγγα κ.ἄ., δέν ἔχουμε παρόμοια μνεία.

Ἡ στατιστικὴ προσέγγιση στὰ 160 περίπου βιβλία τοῦ Κυρίλλου τὰ διακρίνει ἀμέσως σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες: στὰ θρησκευτικὰ καί τὰ κοσμικὰ. Τὰ πρῶτα ἀντιπροσωπεύονται μ' ἓνα ποσοστὸ 33,75%· κοντὰ σὲ ὀρισμένα λειτουργικά, περιλαμβάνονται κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐρμηνευτικά, δογματικά, ἀντιρρητικά κ.ἄ. ποῦ ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητα ἐγχειρίδια γιά νά τὸν βοηθήσουν στὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Τὰ κοσμικὰ βιβλία ἀντιστοιχοῦν στὸ 66,25%, ποσοστὸ σημαντικὸ ἀν ἀναλογιστεῖ

77. Δὲ διαθέτουμε μαρτυρίες γιά τὸ ὄψος τοῦ μισθοῦ τοῦ Κυρίλλου, οὔτε γνωρίζουμε ἀν εἶχε ἐξασφαλισμένη συνεχὴ ἀπασχόληση. Ἄν δεχτοῦμε, ὡστόσο, ὅτι ἐλάμβανε τουλάχιστον τὸν κατώτερο διδασκαλικὸ μισθὸ (600 γρόσια· πβ. ὑπόσημ. 37), μπορούμε νά ποῦμε ὅτι στὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Βουκουρέστι διέθεσε τὸ 1/6 τῶν εἰσοδημάτων του γι' ἀγορὰ βιβλίων (πβ. Καταγραφή Α', σύνολο 205 γρ.).

78. Α. Ἀργυρίου, *Les exégèses grecques...*, τ. Β', σ. 823-824₁₈.

79. Δὲ γνωρίζουμε σὲ ποιο ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα στήν «Καλλιόπη» (Βιέννη 1819-1821) κείμενα τοῦ Γοβδελᾶ ἀναφέρεται ὁ Κύριλλος· στοὺς ἐναρκτήριους λόγους του στὸ Ἑλληνομουσεῖο τοῦ Ἰαίου ἢ στὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Φυσικὴ Ἱστορία» καί μὲ θέμα «Περὶ τῆς τῶν ζώων δοτοκίας»· πβ. *Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικὰ. Ἐφ'ετήρια Α'. Ἀθηνα, Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον*, ἐπιμέλεια Ἀγγελικὴ Γαβαθᾶ - Παναγιωτοπούλου, Ἀθῆνα 1971, στὸ λῆμμα Γοβδελᾶς.

κανείς πρώτα, ότι ο Κύριλλος προέρχεται από τον χώρο της Ἐκκλησίας και δεύτερον ότι τὸ θρησκευτικὸ βιβλίον εἶχε, στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, συντριπτικὴ ὑπεροχὴ στὴν παραγωγή καὶ κυκλοφορία του σὲ σχέση μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ κοσμικοῦ⁸⁰. Οἱ ἀναλογίες αὐτὲς καθρεφτίζουν καὶ τὶς ἐπιλογές τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ· δὲν πρόκειται γιὰ τυχαία ἀγορά, ἀλλὰ γιὰ ἐνσυνείδητη πρόσκτηση.

Στὴν κατηγορία τῶν κοσμικῶν βιβλίων ξεχωρίζει ἓνας ἀξιόλογος ἀριθμὸς ἀρχαίων συγγραφέων μὲ τὰ βοηθητικὰ γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας ἐγχειρίδια, λεξικά καὶ γραμματικές. Ἀκολουθοῦν ἔργα φιλοσοφίας, ἱστορίας, γεωγραφίας, ἀκόμα φυσικῆς καὶ ἁλγεβρας ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν εὐρύτητα τῶν θεμάτων ποὺ καλύπτουν. Τὰ λαϊκὰ φυλλάδια μὲ τὰ ἐκλαϊκευμένα κείμενα ἢ τὰ «ψυχοφθόρα»⁸¹ διηγήματά τους δὲ μοιάζει νὰ προσελκύουν τὴν προσοχή του· κανένας τίτλος λαϊκοῦ ἐντύπου δὲν περιέχεται στὶς καταγραφές του. Ἄς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ὁ Ἀγαθὰγγελος τοῦ εἶναι γνωστός, εἴτε ἀπὸ χειρόγραφο, εἴτε ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση ποὺ προσγράφεται στὸν Ρήγα· τὸν ἀναφέρει στὸ κείμενο τῆς Ἑρμηνείας⁸².

Μιὰ χρονολογικὴ κατὰταξη τῶν βιβλίων σύμφωνα μὲ τὸ χρόνο ἐκδόσεώς τους — ὅπου φυσικὰ ἦταν δυνατὴ ἡ βιβλιογραφικὴ ταύτιση — δείχνει ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ Κυρίλλου ἀποτελεῖται ἀπὸ παλαιὲς ἐκδόσεις ποὺ ἀνήκουν στὴν περίοδο 1502-1750· ἀπ' αὐτὰ ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ εἶναι παλαιότυπα. Ζωντανὴ εἶναι ἡ παρουσία τῶν ἐκδόσεων ποὺ κυκλοφόρησαν ἀνάμεσα στὰ 1751-1800, ἐνῶ γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο, 1800-1828, σημειώνεται αἰσθητὴ κάμψη. Ὅχι πῶς

80. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία...*, Α', Ἀθήνα 1973, σ. 28.

81. Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος στὰ παλαιότερα χρόνια καὶ ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, σύγχρονος τοῦ Κυρίλλου, ἐκφράζονται μὲ μεγάλη ὀξύτητα ἐναντίον παρομοίων κειμένων. («Ερωτικὰ σατανικά» ἀποκαλεῖ τὶς φυλλάδες ὁ Ρουσάνος καὶ ὁ Νικόδημος (*Πηδάλιον* 1800, σ. 50) θεωρεῖ ὅτι αὐτὴν καὶ βλάβην προξενοῦσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Χριστιανῶν. Καὶ ὅσοι γράφουν ἢ τυπώνουν, ἢ ἀγοράζουν, ἢ διαβάζουν, ἢ ἀκούουν αὐτὰ βαρέως ἀμαρτάνουσιν,

καὶ ἂς διορθωθοῦν»· βλ. σχετικὰ Φ. Ἡλιοῦ, *Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα" τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα*, «Ἑλληνικά», τ. 28 (1975), σ. 117-118 καὶ γενικότερα ὅσα γράφει, ὁ Γ. Βελουδῆς στὴν Εἰσαγωγή του στὴν ἔκδοση τῆς *Φυλλάδας τοῦ Μεγαλέξαντρου*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1977, σσ. κ'-κβ'.

82. Πβ. Δουβουνιώτης, «Θεολογία», 22 (1951), σ. 456, πργρ. αςζζ'. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ προσγραφόμενη στὸν Ρήγα πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀγαθαγγέλου. Τὸ μόνο γνωστὸ ἀντίτυπο*, «Ὁ Ἑρανιστής» 7 (1969), σσ. 173-192.

ο Κύριλλος δὲν ἀγόραζε καὶ τότε βιβλία — θυμίζω τὴν ὁμαδικὴ ἀγορὰ παλαιῶν ἐκδόσεων στὰ 1814 — ἢ σταμάτησε νὰ παρακολουθεῖ τὴν πνευματικὴ κίνησιν τῆς ἐποχῆς του⁸³, ἀλλὰ οἱ Καταγραφές τῶν βιβλίων του δὲν περιλαμβάνουν ἐκδόσεις μεταγενέστερες ἀπὸ τὸ 1807⁸⁴. Ἡ αἰτία δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ. Ἴσως ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Κυρίλλου στὴ Μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ τὴν πυρκαγιὰ τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ ἴδιος: «ὅσα ἄλλα (ἔργα) τῷ Ἡφαιστῷ ὕλη ἐγένετο ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου». Κατὰ τὸν Α. Ἀργυρίου, ἡ πυρκαγιὰ ποὺ κατέστρεψε τὰ ἔργα τοῦ Κυρίλλου, τὶς Ἐπιστολές του, μιά Ἐπιτομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ποὺ εἶχε συντάξει καὶ τὴν «Ἀνασκευή» του στοὺς διαλόγους τοῦ Σωκρατικοῦ Αἰσχίνη τοῦ Νεόφυτου Δούκα, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 1817, χρονιά ποὺ ταξίδεψε στὴν Βλαχία ὁ Σαμουήλ ὁ Ἀνδριος καὶ ἀντέγραψε, σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Κυρίλλου, τὴν «Ἀνασκευή» του πρὶν καταστραφεῖ ἀπὸ τὶς φλόγες⁸⁵. Μπορεῖ στὴν ἴδια πυρκαγιὰ στὴ Μονὴ ἢ σὲ ἄλλη, ποὺ ξέσπασε τὸ 1820 στὸ Βουκουρέστι, πάλι σύμφωνα μετὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Κυρίλλου, νὰ καταστράφηκε καὶ μέρος τῶν βιβλίων του.

Δὲ γνωρίζουμε σὲ ποιοῦ βαθμοῦ μπορεῖ νὰ ἄγγιζε τὸν Κύριλλο τὸ προοδευτικὸ κλίμα τοῦ Βουκουρεστίου. Βρισκόμαστε στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, στὴν περίοδο ποὺ ἀρχίζουν νὰ μετοχτετεύονται πιά συστηματικὰ στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, καὶ εἰδικότερα στὶς παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὰ δυτικὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα· οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς ἐξελίξεώς του, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας καὶ ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς μετὰ τοὺς ὀπαδούς τους, διαμένουν στὴν ἴδια αὐτὴ πόλιν ὅπου ἀναπτύσσουν ἀξιόλογη δραστηριότητα στὸν διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ τομέα⁸⁶. «Ὅτι ὁ Κύριλλος εἶχε ἔρθει

83. Πβ. πὺ πάνω ὑποσημ. 79.

84. Πβ. Καταγραφὴ Γ', ἀρ. 18. Βέβαια τὸ *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν* τοῦ Ἀνθ. Γαζῆ στὸ ὁποῖο ὁ Κύριλλος εἶχε ἐγγραφεῖ ὡς συνδρομητῆς, κυκλοφόρησε ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1807 (τ. Α' 1809, τ. Β' 1812, τ. Γ' 1816). Προσπάθειες ὅμως γιὰ τὴν ἐκδόσιν του εἶχε ἀρχίσει ὁ Γαζῆς ἤδη ἀπὸ τὸ 1800· ἀπὸ τὸ 1801 ἡ σχετικὴ Ἐγκύκλιος μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἐκδόσεως εἶχε δημοσιευτεῖ σὲ ξένα περιοδικὰ καὶ λίγο ἀργότερα εἶχαν ἀρχίσει νὰ συντάσσονται κατάλογοι συνδρομητῶν· βλ.

Αἰκ. Κουμαρινοῦ, *Ἀνθίμου Γαζῆ «Λεξικὸν Ἑλληνικὸν»...*, α' Ὁ Ἑρανιστής», 2 (1964), σσ. 164-168.

85. Ἀργυρίου, *Les exégèses grecques...*, τ. Β', σ. 825₂₃ καὶ Δυοβουνιώτης, «Θεολογία», 22 (1951), σ. 447₂.

86. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 10-11. Ὁ Ι. Μοισιόδακας τυπώνει τὴν Ἀπολογία του στὰ 1780, ἐνῶ τὸ προοδευτικὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Δ. Καταρ-

σ' έπαφή με τὰ νέα ρεύματα μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὲς μεριές· ἡ γνωριμία του με ὁρισμένους ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ⁸⁷, ἡ παρουσία σχετικῶν ἐντύπων στὴ βιβλιοθήκη του τὸ πιστοποιοῦν. Ἀλλὰ ἡ παρουσία ἐνὸς βιβλίου δὲν προδικάζει καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ μηνύματος ποὺ φέρνει μαζί του.

Ἄν γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Βουκουρέστι εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε ὑποστεῖ κάποια ἐπιρροή ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ περιβάλλοντος, ἡ μαχητικὴ καὶ ἀρνητικὴ στάση ποὺ τηρεῖ ἀπέναντι στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς σύγχρονους του, στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, ἀπομακρύνει τελείως τὸ σκεπτικὸ ἀπὸ τέτοιου εἶδους συλλογισμούς. Πράγματι, ἡ ἐντονη ἐνασχόλησή του με τ' ἀρχαῖα κείμενα, ἡ μεταγλωττίση στὴ δημοτικὴ, στὰ 1790, τῶν θρηνητικῶν καὶ ἐπικηδεῶν λόγων του στὴν Ἄννα Δουδέσκα — ἐπηρεάζεται ἄραγε ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ Δ. Καταρτζῆ γιὰ τὴ «φυσικὴ» γλώσσα; — καὶ κάποια ροπή του πρὸς τὸν ἱστορισμὸ, φαινόμενο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ὁδηγεῖ τὴ σκέψη μας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ τόσο ἐπίμονη μελέτη τῶν κλασικῶν κειμένων πιθανὸ νὰ πρόδινε μιὰ διεύρυνση στὸν ὁρίζοντα τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ καὶ μιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ παιδεία τῆς ἐποχῆς. Ἀπομάκρυνση ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ γενικεύεται στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ εἶχε προκαλέσει τὴν ἀνησυχία τῆς Ἐκκλησίας, φέροντάς την συχνὰ ἀντιμέτωπη στὴν ἀναβίωση τῶν κλασικῶν σπουδῶν⁸⁸. Παράλληλα, τὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Κυρίλλου, ἡ ἱστορικὴ του ἀντιμετώπιση στὴν ἐρμηνευτικὴ διαδικασία τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀκόμα ἡ συγγραφὴ Ἐπιτομῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας δείχνουν ὅτι δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐκδηλώνεται μετὰ τὴν αὔξηση τῶν ἐκδόσεων ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν συγγραφῶν⁸⁹. Ἔτσι, κοντὰ στίς Ἐκκλησιαστικὲς Ἱστορίες τοῦ Δοσιθέου καὶ τοῦ Εὐσεβίου, τὰ Ἰουδαϊκὰ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, τὸν Κεδρηνό, ἡ συλλογὴ τοῦ Κυρίλλου περιέχει τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀμερικῆς τοῦ Ρόμπερτσον, τὴν Ἱστορίαν συνοπτικὴν . . . τῆς Ἑλλάδος, σὲ μετάφραση Παπαευθυμίου (Βιέννη 1807), κλπ., ὅπως ἐπίσης ἀρκετὰ συγγράμ-

τῆς περιλαμβάνει ἀκριβῶς στὰ χρόνια 1783-1791· πβ. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1974, σ. λη'.

87. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι συνάντησε τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ στοῦ Ἀλέξανδρου Φωτιάδη· βλ. Δυοβουνιώτης,

«Θεολογία», 24 (1953), σ. 513, πρῆρ. σττοζ'. Βλ. ἐπίσης Ἀργυρίου, ὁ.π., σ. 23₁₈.

88. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, ὁ.π., σ. ξξ'.

89. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὁ.π., σ. 56.

ματα γεωγραφικά, ανάμεσα στα όποια ξεχωρίζουμε τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ (1716), τοῦ Μελετίου (1728), τοῦ Ν. Θεοτόκη, τοῦ Γ. Φατζῆ (1760), καὶ τῶν Δημητριάδων (1791).

Βέβαια, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν καὶ διαφορετικά. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κυρίλλου γιὰ τὰ κλασικὰ γράμματα ἐνδέχεται ν' ἀπηχοῦσε κατ'ἀλoιπα τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμού ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ σὲ παλαιότερους καιροὺς. "Αλλωστε, ὅπως ἔχει κιόλας σημειωθεῖ, ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἀπὸ μιὰ μερίδα λογίων, ἀκόμα καὶ στὴν περίοδο αὐτή, περιορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας γλώσσας καὶ γραμματικῆς. Σχολιάζοντας τοὺς "Ἕλληνες λόγιους τοῦ Βουκουρεστίου, στὰ 1777, ἓνας Ἰταλὸς ἀββᾶς σημειώνει: «Ἡ γραμματικὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σοφίας τους»⁹⁰. Παράλληλα, ἡ σκέψη τοῦ Κυρίλλου νὰ μεταγλωττίσῃ τοὺς λόγους τοῦ στὴν Ἀννα Δουδέσκα στὴ δημοτικὴ ἴσως ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια μιᾶς καθιερωμένης παραδόσεως ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ καὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία· νὰ χρησιμοποιεῖται δηλαδὴ ἡ λαϊκὴ ἔκφραση γιὰ νὰ γίνονται πιὸ κατανοητὰ τὰ κηρύγματα τῆς Ἐκκλησίας.

"Οτι ὁ Κύριλλος παρακολουθοῦσε ἄγρυπνα τὰ νέα πνευματικὰ ρεύματα ποὺ διοχετεύονται στὸ χῶρο τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ὡστόσο, κι ἂν ἀκόμα τὰ κείμενά του προδίνουν ἓνα ἔντονο αἶσθημα φιλοπατρίας, μιὰ ἀσίγαστη ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸν τυραννικὸ ζυγὸ τῶν Μωαμεθανῶν, ἂν ἡ στάση τοῦ ἀπέναντι στοὺς ἰθύνοντες, "Ἕλληνες καὶ Ρουμάνους — δὲν ἀποτολμᾷ νὰ θίξῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία — εἶναι αὐστηρὰ ἐπικριτικὴ, ἡ δριμύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐπιτίθεται ἐναντίον κάθε ἐκφράσεως ποὺ ξεφεύγει, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀπὸ τὰ καθιερωμένα παραδοσιακὰ πλαίσια δὲν ἀφήνει μεγάλια περιθώρια ποὺ νὰ ἐπιτρέψουν συλλογισμοὺς τέτοιους οἱ ὅποιοι θὰ τὸν τοποθετοῦν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς συντηρητικῆς ὀρθοδοξίας.

Μιὰ νέα προσέγγιση στὸ σωζόμενο κείμενο τῆς Ἑρμηνείας καὶ τῶν Λόγων τοῦ ποὺ ἀκολουθοῦν μὲ ἐπικέντρο τίς σχέσεις τοῦ Κυρίλλου μὲ τὸ σύγχρονό του περιβάλλον ἢ ἀκόμα καὶ μὲ παλαιότερους «λογάδες» καὶ ἀκόμα τίς θέσεις τοῦ ἀπέναντι στὰ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ταραχμένης τότε περιόδου, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς βιβλιοθήκης του κι ὅσα ἔγγραφα διασώζουν μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ του θὰ φωτίσῃ ἀκόμα περισσότερο τὴν ἔντονη προσωπικότητά τοῦ λαυριώτη μοναχοῦ, τὴν

90. αὐτόθι, σ. 55 μὲ παραπομπή
σὲ μελέτη τοῦ Nino Cortese στὸ π.

«L' Europa Orientale», Β', Ρώμη
1922, σ. 170.

ιδιόμορφη, κατὰ κάποιο τρόπο, ιδιοσυγρασία του, τὰ βιώματά του καὶ τὴν ἰδεολογία του ὅπως παρουσιάζονται στὰ διαδοχικά τους στάδια καὶ ὅπως διαμορφώθηκαν καὶ διατυπώθηκαν τελικὰ στὸ ἐνδέκατο ἀντίγραφο τῆς Ἑρμηνείας του. Ἐχει ἐπικρατήσει νὰ κρίνεται καὶ νὰ τοποθετεῖται ὁ Κύριλλος μὲ μαρτυρίες προσερχόμενες ἀπ' ὅσα ἔχει ὁ ἴδιος σημειώσει στὶς πέντε χιλιάδες περίπου πυκνογραμμένες σελίδες τοῦ τελευταίου — ἂν πράγματι εἶναι τὸ τελευταῖο — ἀντίγραφου τῆς Ἑρμηνείας. Οἱ διαφορές, οὐσιαστικές ἢ φαινομενικές, ποὺ ἐνδέχεται νὰ παρουσίαζε στὰ παλαιότερα χρόνια δὲ ξεχωρίζουν εὐκόλα· τὸ ἐνδέκατο ἀντίγραφο θέτει τὴ σφραγίδα του στὴ γνωριμία μας μὲ τὸν λαυριώτη μοναχό. Ἴσως ἕνα προγενέστερο ἀντίγραφο, ἂν σωζόταν, νὰ ἔδινε μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα τοῦ προσώπου.

Λουκία Δρούλια